

॥ ओ३म् ॥

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं
परिणमेच्च यत्।
हितं च परिणामे
यत्तदाद्यं भूमिमिच्छता॥

(विदुर नीति)

RNI No. : DELSAN/2011/38660

ISSN 2321 - 4937

DL(E)-20/5534/2021-23

Posting Date.:

4-5, 19-20 of Every Month

सत्यनिष्ठा जयेल्लेखनी निर्भया

संस्कृत – संवादः

पाक्षिकं समाचारपत्रम्

संपादकीयकार्यालयः ए-२/३२, वजीराबाद मार्गः, भजनपुरा, देहली-११००५३, दूरभाषः ९३११०८६७५१

ई-मेल: sanskritsamvad@gmail.com वेबसाइट: www.sanskritsamvad.com

मूल्यम्-रु. १०/-

॥ ओ३म् ॥

यथा मधु समादत्ते रक्षन
पुष्पाणि षटपदः।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य
आदद्यादविहिंसया॥

(विदुर नीति)

क्र वर्षम्-१२ क्र अंकः-१७ (२८१) नवदेहली क्र १ मार्चमासः २०२३तः १५ मार्चमासः २०२३ पर्यन्तम्

क्र विक्रमसंवत्-२०७९

क्र सृष्टिसंवत्-१,९६,०८,५३,१२२

क्र पृष्ठम्-८

पतञ्जलि-अनुसंधान-संस्थानस्य तत्त्वाधाने आयोजितं त्रिदिवसीय अन्तराष्ट्रिय सम्मेलनम्

प्रवेशकुमारशुक्लः

हरिद्वार। स्वामी रामदेव महोदयेन उक्तं यत् आयुर्वेद ओषधीः स्वास्थ्यस्य आध्यात्मिकस्य सुखी जीवनस्य आधारः अस्ति। तेषां मार्गदर्शनं ज्ञानं च यत् वयं पूर्वजन्म इत्यस्मात् प्राप्नुमः, तत् वयं वैदिकज्ञानस्य आधुनिकसंशोधनेन सह अग्रे नेष्यामः। सः अवदत् यत् अस्माकं शरीरं निसर्गं वा

आत्मसातयति प्राकृतिकवस्तूनि यथा ओषधीः वनस्पतयः इत्यादयः उक्तवान् यत् वयं केवलं निर्जीवशरीरं न स्मः, वयं चेतनाः स्मः। एलोपैथी अद्यकाले जडः अभवत्। अस्मिन् आशिकसफलता भविष्यति, परन्तु अस्माभिः मूलस्य पृष्ठतः चेतनायां ध्यानं दातव्यम्। सः said that people सम्पूर्णं विश्वे आयुर्वेदाय आयुर्वेदस्य प्रतिष्ठां दातुं च एतत् ऐतिहासिकं कार्यम् अस्ति। अस्मिन् अवसरे आचार्यबालकृष्णः अवदत् यत् शास्त्रानुसारं अस्माकं ऋषिभिः तुलसी, गिलोय, अश्वगन्धा, एलो इत्यादयः प्रायः ३०० वनस्पतयः सज्जीकृताः सन्ति वेरा, दल, शर्करा, हल्दी, कृष्णमरिच, अदरक इत्यादीनां विषये विस्तृतं शोधं कृत्वा औषधानि निर्मितवन्तः। आयुर्वेदस्य परम्परा कालान्तरे न नष्टा भवितुमर्हति, अतः एव अस्माकं ऋषिभिः शेषभागः द्वितीयेपुटे

मातृभाषा स्वाभिव्यक्तेः अधिका सक्तशालिनी सहजा च भवति- प्रो . वरखेड़ी

अजयकुमारमिश्रः

नई दिल्ली। इन्द्रपुरस्थ केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः प्रो. श्रीनिवासवरखेड़ी महाभागेन अन्तराष्ट्रीयमातृभाषादिवसस्य सर्वेभ्यः अभिनन्दनं कुर्वन्, उक्तं यत् प्रथमवारं NEP-२०२० इत्यस्मिन्

भारतीयभाषाभ्यः विशिष्टं महत्वं प्रदत्तम् । भारतप्रत्ययः आत्मविश्वासयुक्तः यशयुक्तश्च भविष्यति यतोहिंन् स्वकीय भाषायाः एका विशिष्टता शक्तिः भवति। एतस्याः प्रयोगेन मनुष्याः स्वाभिव्यक्तेः सहजतया अधिकः समीपताश्च भवति। एतदेव कारणं यत् NEP- 2020 केवलं मातृभाषायां प्राथमिकशिक्षां कर्तुं चर्चा करोति। प्रो० वरखेड़ी अपि उक्तं यत् भाषाणां समृद्धेः दृष्ट्या भारतस्य विशेष स्थानं वर्तते। यतोहिंन् विश्वे भाषाणां संख्या न्यूना भवति चेदपि भारतीयसंविधाने तस्याः संख्या वर्धितास्ति परन्तु अस्माभिः बालस्य मनः पाश्चातभाषायाः अतिप्रभावात् अपि रक्षणं कर्तव्यं यतोहिंन् भाषा एव संस्कृतस्य आन्तरिकपरिचयः अस्ति। भारतीयपरिचयस्य संस्कृतस्य च सुदृढीकरणे मातृभाषायाः अपि महत्वपूर्ण भूमिका विद्यते सः अवदत् यत् भाषा स्वस्य तादात्म्यं निर्वाहयितुं किमपि प्रकारस्य मूल्यं दातुं सज्जास्ति। एतत् कारणं यत् 1952 तमे वर्षे बांग्लाभाषाभाषिभिः बांग्लाभाषायाः समर्थेन विशाल आन्दोलनः अभवत् । यस्मिन् आन्दोलने बहवः जनाः आत्मार्पितः अभवन् । बांग्लादेशस्य रफीकुल इस्लामस्य नेतृत्वस्य आग्रहेण १९९९ तमे वर्षे युवनेस्को-संस्थायाः घोषणाभवत् यत् प्रतिवर्षं फरवरीमासस्य २१ दिनाङ्के अन्तराष्ट्रीयमातृभाषा दिवसः आचर्यते इति।

भोपाले द्विदिवसीयः संस्कृतमहोत्सवः विद्वत्सम्मानश्च

संवाददात्री- शामिनी

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य भोपालपरिसरस्य गोकुलजनकल्याणसमितेः भोपालस्थस्याः च संयुक्ततत्त्वावधाने बानीप्रकाशनं ध्रुवावेल्फेयरसोसायटी च इत्येतयोः सहयोगेन द्विदिवसीयसंस्कृतमहोत्सवः २५/०२/२०२३, २६/०२/२०२३ तमदिनयोः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य भोपालपरिसरस्य भवभूतिप्रेक्षागारे समायोज्यते।

मङ्गलाचरणानन्तरम् आचार्यराधावल्लभत्रिपाठिना कार्यक्रमप्रस्तावनापूर्वकम् अतिथीनां स्वागतं कृतम्। न्यायमूर्तिना श्रीशबीहुलहसनैन शास्त्रिणा आचार्यगोकुलप्रसादत्रिपाठिनः सारस्वतसाधनाम् आश्रित्य संस्कृतसाहित्यस्य विशालता व्यापकता च रेखाङ्किता। आचार्यबालकृष्णशर्मणा आचार्यगोकुलप्रसादत्रिपाठिनः

मध्यप्रदेशस्य च संस्कृतसाहित्यस्य योगदानविषयमाश्रित्य अभिभाषितम्।

श्रीसन्तोषचौबेमहोदयेन संस्कृतभाषायाः विश्वव्यापकतायाः संस्कृतरङ्गमञ्चस्य च सम्भावनायाः चर्चा कृता। एतदनन्तरं यूरोपे संस्कृतनाटकस्य सफलप्रस्तुतिं कृत्वा आगतस्य केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयभोपालपरिसरस्य नाट्यदलस्य सदस्याः सम्मानिताः। अस्मिन् वर्षे आचार्यगोकुलप्रसादत्रिपाठिसंस्कृतसम्मानः युवकवये डॉ ऋषिराजजानीवर्याय पूर्णसरस्वतीसम्मानः च आचार्यरमाकान्तपाण्डेयवर्याय प्रदत्तः। अयं सम्मानः संस्कृतस्य अनेकेषु काव्येषु शेषभागः द्वितीयेपुटे

योगीसर्वकारः त्रेतायुगस्य गौरवशालिनीं रामनगरीं अलौकिकरूपं दातुं प्रवृत्तः

अयोध्या। भगवतः श्रीरामस्य अयोध्यायाः पुरा वैभवः पुनः आगच्छति । 2024तमे वर्षे अयोध्यायां राममन्दिरस्य उद्घाटनात् पूर्व योगिनः आदित्यनाथस्य सर्वकारः त्रेतायुगस्य गौरवपूर्णं रामनगरीम् अलौकिकरूपं दातुं प्रयतते । रामस्य पैड़ी इत्यस्य अनन्तरं योगिसर्वकारेण रामनगरीतः चतुर्किलोमीटरमितं दूरे दर्शननगरे स्थितस्य सूर्यकुण्डस्य अपि सौन्दर्यीकरणं क्रियते, यस्य कार्यं प्रायः सम्पन्नं भवति अपि च मार्चमासपर्यन्तं अन्तिमरूपं प्रदास्यते ।

अयोध्यायाः परितः यानि पौराणिकस्थानानि सन्ति विकसितानि क्रियन्ते । तस्मिन् एव सर्वप्रथमं सूर्यकुण्डस्य विकासः क्रियते अपि च मार्चमासे एतत् कार्यं सम्पन्नं भविष्यति । योगिसर्वकारस्य अभिप्रायः अस्ति यत् अयोध्यायां व्यापारं वर्धयितुं पर्यटकाः न्यूनातिन्यूनं त्रिदिवसान् यावत् अयोध्यायां स्थगयितव्याः येन ते त्रिदिवसान् यावत् भ्रमणं कृत्वा आपणे विक्रयणं कर्तुं शक्नुवन्ति । अयोध्यायाः प्राचीनमठाः, मन्दिराणि, कुण्डानि च द्रष्टुं शक्नोति स्म । साकमेव तेषां विषये अपि ज्ञातव्यम् । सूर्यकुण्डे रामस्य राज्याभिषेकसमये सूर्यदेवस्य पृथिव्यां अवरोहस्य या कथा अस्ति या सूर्यकुण्डस्य वैभवगाने योजिता अस्ति । सूर्यकुण्डस्य दर्शनं विना तस्य अयोध्यायात्रा पूर्णा न भविष्यति इति मम पूर्णः विश्वासः अस्ति । भगवतः रामस्य नगर्यां एकतः एकं प्रसिद्धं स्थलम् अस्ति सूर्यकुण्डस्य विश्वासः अस्ति यत् यदा भगवतः रामस्य राज्याभिषेकः क्रियमाणः आसीत् तदा सर्वे देवताः अयोध्यां आगताः आसन् अपि च तेषु सूर्यदेवः अपि आसीत्। सूर्यदेवः दर्शननगरस्य समीपे एव निवासं कृतवान्, यत् अद्य सूर्यकुण्ड इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति, तत्र सूर्यदेवस्य एकम् मन्दिरम् अपि अस्ति । सूर्यकुण्डस्य मन्दिरस्य निर्माणं पुरातनपद्धत्या अर्थात् चूर्णागुडयोः माध्यमेन क्रियते । तस्य आधारेण सूर्यकुण्डे प्रकाशध्वनिप्रदर्शनं प्रदर्शितं भविष्यति ।

अयोध्यायाः नगरायुक्तः विशालसिंहः प्रतिज्ञां कृतवान् यत् अयोध्यां आगच्छन्तः येऽपि शेषभागः द्वितीयेपुटे

महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयेन समायोजितः महर्षिदयानन्दस्य द्विशताब्दिसमारोहः।

कैथल। (डॉ.शशिकान्ततिवारीः) 22-02-2023 तमे दिनांके हरियाणास्थेन महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयेन महर्षिदयानन्दसरस्वत्या द्विशताब्दिसमारोहसमायोज्यत। कार्यक्रमस्यास्य शुभारम्भो समागतातिथिभिर्दीपप्रज्वलनेन समाकारि। मङ्गलाचरणस्य

प्रस्तुतिविश्वविद्यालयच्छात्राभिस्समजायत। कार्यक्रमध्यक्षैः प्रो. भीमसिंहवर्मा निर्गदितं यन्महर्षिदयानन्देन भारतीयमानवा आत्मगौरवत्वेन निर्मिताः, वेदाश्च गृहं गृहं प्रेषिताः। महर्षिणा वेदो देशस्यात्मेति सर्वदेव प्रोक्तम्। महापुरुषैरतिप्रतिकूलपरिस्थितावपि सन्मार्गान्वेषणं दृढयत एव। कार्यक्रमे समुपस्थिताभिरार्घगुरुकुलरुडकीरोहतकसंस्थापिकाभिः डॉ. सुकामाचार्याभिरुक्तं यद्देवदयानन्देन नैजप्राचीनन्यासेषु गर्वाय मार्गः प्रशस्तीकृतः। ब्रह्मण आरभ्य जैमिनीपर्यन्तं यातिविशिष्टा ऋषिपरम्परावरुद्धाभूतद्योगाय बहूनि कार्याणि महर्षिभिस्समविधायाि। मानवजीवनं सभ्यतया संस्कृत्या चग्रेसरद्वर्ततेति निश्चप्रचम्। भारतीयसंस्कृतिरादिमा संस्कृतिरिति नात्र सन्देहलेशः। भारतेस्मिन् यावत्संस्कृतेः प्रचार आसीत्तावत्पर्यन्तं देशोसौ विश्वगुरुत्वमभजत। महर्षिभी राष्ट्रमिदमेकसूत्रे समायोजितुमद्योषो विहितो यत्सर्वैर्वेदा अध्येतव्याः। परमपित्रा परमेश्वरेण मानवसंविधानरूपेण समस्तमानवेभ्यो वेदाः प्रदत्ताः, ये च समस्तविद्यानां स्रोतभूता विद्यन्ते।

अस्याध्ययनं मननञ्चिन्तनं प्रचारश्च भारतीयप्रत्येकं मानवस्यानिवार्यकर्तव्यं धर्मश्च वर्तते। आर्षगुरुकुलपद्धतिस्सत्या जीवनपद्धतिर्वर्तते यया पद्धत्या मनुष्यस्संस्कारवान्सफलश्च नागरिको

निर्मीयते। महर्षिणा देवदयानन्देन शिक्षाक्षेत्रे महती क्रान्तिस्सञ्चालिता सामान्यमानवं सफलभारतीयनागरिकं निर्मातुञ्च सत्यप्रकाशनामा विशालग्रन्थो रचितः। महर्षिणा प्रोक्तं यद्यया विद्या-सभ्यता-धर्माथता-जितेन्द्रियतानां प्राप्तिरविद्यायाश्च नाशो जायते सा शिक्षा।

कार्यक्रमे समुपस्थाताथिवर्याणां स्वगतं विदधता विश्वविद्यालयस्य यशस्विक्कुलपतिना प्रो. रमेशचन्द्रभारद्वाजेन प्रोक्तं यत्पराधीनताकाले महर्षिदयानन्देन समस्तदेशे भ्रमणम्मकारि लाहौरे च प्रथमतयार्घगुरुकुलसंस्थापना विहिता। महर्षिणा स्वीक्रियते स्म यत्संस्कृतवैदिकज्ञानधर्मदर्शनेषु प्रत्येकं मानवस्य समानाधिकारो विद्यते। यस्मात्कालादार्यसंस्कृतेर्होषोजायत तस्मात्कालादेव भारतीयसंस्कृतावपि न्यूनता समागच्छदिति ध्रुवम्। उच्चनीचस्पर्शास्पर्शभेदभावदिकर्मभिस्समाजो विखण्डितो जायते। आर्यसमाजस्सामान्यमानवमपि ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणं निर्माति। कार्यक्रमान्ते कुलपतिभिरेव समागताथिभ्यो धन्यवादवचांसि समर्पितानि। कार्यक्रमस्य संयोजनं डॉ. सुरेन्द्रपालवत्स्येन सञ्चालनञ्च डॉ. देवेन्द्रसिंहेन विहितम्। कार्यक्रमेस्मिन् साहित्यसंस्कृतिसंकायाध्यक्षः डॉ. जगतनारायणकौशिकः, योगविभागाध्यक्षः डॉ. रामानन्दमिश्रः, दर्शनविभागाध्यक्षः डॉ. शशिकान्ततिवारी, वेदविभागाध्यक्षः डॉ. अखिलेशकुमारमिश्रः, ज्योतिषविभागाध्यक्षः डॉ. नरेशशर्मा, हिन्दूअध्ययनविभागाध्यक्षः डॉ. कृष्णचन्द्रपाण्डेयः, धर्मशास्त्रविभागाध्यक्षः डॉ. शर्मिला सहैव विश्वविद्यालयस्य समस्ताः कर्मचारिणोधिकारिणो विद्यार्थिनश्च सोहात्साहं समुपस्थाता अभूवन्। कार्यक्रमस्य समापनमेकतामन्त्रेण समभूत्।

संस्कृतभाषायाम् अनेके अवसराः वर्तन्ते - डॉ० मदनकुमारझावर्याः

वार्ताहरः - आचार्यदीनदयालशुक्लः

भारतीया संस्कृतिः विश्वस्य सर्वासु संस्कृतिषु प्राचीना श्रेष्ठा प्रेष्ठा च इति सर्वैः विद्वद्भिः स्वीक्रियते । संस्कृतिः मानव-अन्तःकरणस्य अज्ञानं दूरीकरोति, चित्तभ्रममपहरति, ज्ञानलोकं प्रकाशयति च तस्य मूलं संस्कृतम् एव भवति अतः तादृशं लक्ष्यं

मनसि निधाय संस्कृतस्य रक्षणाय सम्वर्धनाय उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानद्वारा सञ्चालितभाषाशिक्षणकक्षान्तर्गतं बौद्धिकसत्रस्य आयोजनं कृतम्। अस्य सत्रस्य शुभारम्भः मङ्गलाचरणद्वारा अभवत्। अतिथीनां परिचयः कार्यशालावृत्तकथनसत्रं च संयोजकेन प्रशिक्षकेण दीनदयालशुक्लवर्येण कृतम्। संस्थानस्य रूपरेखां व्यक्तिकुर्वन् तेन भणितं यत् संस्थानस्य स्थापना दिसम्बरमासस्य ३१ दिनाङ्के १९७६ तमे वर्षेऽभूत्। तदारभ्य संस्थानमिदं संस्कृतभाषां प्रति निरन्तरप्रयासरतेन विकासाय प्रयत्नशीलो वर्तते। प्रतिमासं ०३ तः ०४ सहस्रछात्र-छात्राः संस्कृतभाषां शिक्षन्तः सन्ति। अनेन सह वर्तमानभाषाविषयकीं योजनामपि प्रस्तुतवान्। अवसेऽस्मिन् प्रतिभागिभिः अनुभवकथनं मुकुलकौशिकेन तथा चोत्तरीयामेरिकातः लक्ष्मीः एवञ्च मलेशियातः बाबूराम तथा पार्वती आशीषत्रिपाठी गीता शर्मादयोऽपि स्व-स्वानुभवकथनमकथयन्। कार्यक्रमेऽस्मिन् मुख्यवक्त्ररूपेण सहायकाचार्येण डॉ० मदनकुमारझावर्येण संस्कृतभाषायाः उपादेयता प्रकाशिता। सहैव वर्तमानसमये संस्कृतभाषाक्षेत्रे समुपलब्धावसरेभ्यः परिचयं कारितवान्। संस्कृतभाषा न केवलं कर्मकाण्डभाषा अपितु सर्वस्मिन् क्षेत्रे संस्कृतस्योपादेयता वर्तते इति तेन निगदितम्। तेनोदितं यत् जनाः संस्कृतेन सर्वक्षेत्रेषु वृत्तिं प्राप्नुं शक्यन्ते। अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः तथा मानवस्य श्रेष्ठप्रवृत्तीनां सन्तुलनं भवति तथा आचारस्य पवित्रतायाः व्यवहाराणाम् उत्कृष्टतायाः च सम्यक् ज्ञानं भवति सा संस्कृतिः । अतः एवोक्तं मनुना-एतदेशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेन् पृथिव्यां सर्वमानवः । (मनुस्मृतिः) इत्यादिद्युदाहरणैः प्रबोधितम्। मध्ये च दिव्यासाहनी द्वारा संस्कृतगीतं प्रस्तुतम्। मुख्यवक्ता कथितं यत्

विना संस्कृतज्ञानेन भारतविषये वयं ज्ञातुमेव न शक्नुमः। संस्कृतं संस्कृतेर्मूलं ज्ञान-विज्ञानवारिधः ।

वेदतत्त्वार्थसंजुष्टं लोकालोककरं शिवम् ।

अतः वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतिः संस्कृतम् अनयोर्मध्ये घनिष्ठतरः सम्बन्धः अस्ति । संस्कृतेः संरक्षणाय संस्कृतभाषा अनिवार्या । अस्माकं सभ्यता-संस्कृतिश्च संस्कृतग्रन्थेष्वेव दरीदृश्यते । संस्कृतेन सह संस्कृतेः सम्बन्धः यदि विच्छिन्नः भवति, तर्हि भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणं न भवत्येव । अतः सर्वैः मिलित्वा संस्कृतभाषा पठनीया पाठनीया तथा च चहुदिक्षु प्रचारणीया प्रसारणीया च। कार्यक्रमेऽस्मिन् उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थाननिदेशवर्यः विनयकुमारश्रीवास्तवः समस्तप्रतिभागीनां प्रशंसां कुर्वन् अकथयत् यत् संस्कृतशिक्षणयोजनेयं सर्वदा नैरन्तर्येण गतिशीला भविष्यति। अवसरेऽस्मिन् प्रशासनिकाधिकारी डॉ. दिनेशमिश्रः, सर्वशिक्षा चन्द्रकला शाक्य एवं प्रशिक्षणप्रमुखः सुधिष्ठकुमारमिश्रः, प्रशिक्षणसमन्वयकः धीरजमैठाणी, समन्वयिका राधाशर्मादयः समुपस्थिताः आसन्।

प्रथमपुटस्य शेषभागः

मातृभाषा स्वाभिव्यक्तेः.....

परम्पराभिः सह सम्बद्धा अस्ति। एकदशीव्रतः, वटवृक्षः, तुलसीपूजनं च एतेषां परम्पराणां उदाहरणानि सन्ति। वयं पतञ्जलिसंशोधनसंस्थायाः माध्यमेन एतत् अग्रे नेष्यामः अस्माकं विषयाणां ज्ञाने गर्वः भवितुमर्हति। अस्मिन् अवसरे पतञ्जलिसंशोधनसंस्थायाः मुख्यवैज्ञानिकः डॉ. अनुराग वार्ष्णेयः अवदत् यत् वयं जडीबुटीनां वनस्पतिनां च उपयोगेन प्रभावी औषधानि निर्मितवन्तः। पतञ्जलिशोधकार्यम् अद्य वैश्विकं मान्यतां प्राप्नोति। सम्मेलने, सफदरजङ्ग औषधालयः नई दिल्ली प्रोफेसर चिन्तामणिः उक्तवान् यत् स्वामी रामदेवः, आचार्य बालकृष्णः च योगस्य आयुर्वेदस्य च प्रचारार्थं महत् कार्यं कृतवन्तः। अस्मिन् अवसरे प्रोफेसर शुभानी, ए शराफ, प्रोफेसर गणेश, प्रोफेसर जिनिंग यू, प्रोफेसर पी बलराम, प्राध्यापक अभिषेक इत्यादिना अपि तेषां गहनसंशोधनस्य विश्लेषणं कृतम् कार्यक्रमे पतञ्जलि शोध संस्थानस्य डीजीएम श्री प्रदीप नयन, ऋषभदेव, डॉ. निखिल मिश्र, डॉ. सीमा गुजराल, डॉ. ज्योति श्रीवास्तव, डॉ. देवेन्द्र कुमावत, श्री. संजीव सिन्हा एवं डॉ. कुणाल भट्टाचार्याः विशेष सहयोगं प्रदत्तवन्तः।

उज्जयिनीस्थपाणिनिसंस्कृत- विश्वविद्यालये 'रुद्राभिषेकपूजनपाठविधान प्रशिक्षणस्य समारोपः'

(वार्ताहरः- डॉ.दिनेशः चौबे)

उज्जयिनीस्थमहर्षिपाणिनि संस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयस्य संस्कृतशिक्षणप्रशिक्षणज्ञान विज्ञानसंवर्धनकेन्द्रस्य तत्त्वावधाने आयोज्यमानस्य रुद्राभिषेकपूजनपाठविधान प्रशिक्षणस्य समारोपः वैक्रमाब्दः २०७९ फाल्गुनकृष्ण द्वादशम्यां तदनु सप्तदशतमे दिनाङ्के सञ्जातः। प्रशिक्षणमिदं महाशिवरात्रेः उपलक्ष्ये दशदिनाङ्कादारभ्य सप्तदशदिनाङ्कपर्यन्तं प्राचलत्। अत्रप्रशिक्षणे शिवपूजनविधानमंत्रोत्रादि -विषये सरलतया प्रशिक्षतम्।

देशस्य विदेशस्य च नैकाः धर्मजिज्ञासवः सोत्साहेन अस्मिन्प्रशिक्षणे भागं नीतवन्तः। विश्वविद्यालयस्य मान्यः कुलपतिः आचार्यविजयकुमारसीजी वर्यस्य निर्देशने विश्वविद्यालयस्य केन्द्रेण अस्य प्रशिक्षणस्यामायोजनं अकारि । सम्पूर्तिकार्यक्रमे मुख्यवक्त्ररूपेण वेदव्याकरणविभागाध्यक्षः प्रभारिनिदेशकः संस्कृतसंवर्धन केन्द्रम् डॉ. अखिलेशकुमारद्विवेदिमहोदयः उपस्थितः आसीत्। महोदयः स्ववक्तव्ये शिवपूजनस्य नैकान् प्रयोगिकानपक्षान् रुद्राभिषेकस्य वैज्ञानिकं महत्त्वञ्च प्रतिपादितवान्।

कार्यक्रमस्य शुभारम्भः वैदिकमङ्गलाचरणेन जातः। तदनु वाचिकं स्वागतं जातम्। प्रशिक्षकरूपेण वेदविभागस्य आचार्याः डॉ. संकल्पमिश्रवर्यः, डॉ. अङ्कितशाण्डिल्यः, श्रीप्रणवकश्यपः, डॉ. पतञ्जलि कुमारपाण्डेयः, प्राचार्यः मौनी बाबावेदविद्यालयः, उज्जयिनी प्रमुखरूपेण आसन्। सञ्चालनम् आभारप्रदर्शनञ्च कार्यक्रम समन्वयकेन डॉ. दिनेश चौबेमहोदयेन कृतम्। कल्याणमन्त्रेण सह कार्यक्रमस्य समापनं जातम्।

प्रथमपुटस्य शेषभागः योगीसर्वकारः त्रेतायुगस्य...

श्रद्धालवः पर्यटकाः च सन्ति ते अस्य विषये सम्पूर्णं सूचनां प्राप्स्यन्ति । भोजनालयात् आरभ्य आसनपर्यन्तं अत्र सुविधाः भविष्यन्ति । सूर्यकुण्डं सुन्दरं कर्तुं अत्र चत्वारि भव्यद्वाराणि निर्मितानि सन्ति । खाद्यन्यायालयाः निर्मीय सञ्जाः सन्ति । सूर्यकुण्डम् आगच्छन्तः श्रद्धालुनां न पूजापाठस्य समस्या भविष्यति, न उपवेशनस्य कापि समस्या भविष्यति, न च खाद्यपानस्य समस्या भविष्यति । अत्र स्थितस्य सूर्यमन्दिरस्य नवीनीकरणं कृतम् अस्ति । शीघ्रमेव अत्र पूजार्चनम् आरभ्यते । सूर्यकुण्डस्य स्वकीया महिमा अस्ति, होलिकानन्तरं कश्चिद् अपि समये अस्य उद्घाटनम् अपि कर्तुं शक्यते।

प्रथमपुटस्य शेषभागः भोपाले द्विदिवसीयः.....

विशदविमर्शात्मकमौलिकव्याख्यायै अथ च मौलिकरचनायै प्रदत्तः। कार्यक्रमस्य अध्यक्षता आचार्यश्रीनिवासवरखेडीवर्येण कुलपतिना केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य नवदेहलीस्थस्य अन्तर्जालीयमाध्यमेन कृता। धन्यवादज्ञापनं सङ्गोष्ठीसंयोजकेन डॉ. कृपाशङ्करशर्मा, सत्रसञ्चालनञ्च स्मृति-उपाध्यायमहोदयया कृतम्। एवं प्रकारेण नैकेषु सत्रेषु अयं कार्यक्रमः साफल्यम् उपागात्। अनेकेषु सत्रेषु आचार्यगोकुलप्रसादत्रिपाठिमहोदयस्य साहित्यिकावदानसन्दर्भे मध्यप्रदेशस्य च समकालीनसंस्कृतसाहित्यम् इत्याख्ये विषये व्याख्यानानि अभूवन्।

अस्मिन् सत्रे संस्कृतसाहित्यसम्बद्धा चित्रकलाप्रतियोगिता अपि आयोजिता। अस्यां स्पर्धायां प्रथमपुरस्कारं सौरभजैनः, द्वितीयपुरस्कारं चित्रांशी शर्मा तथाच अभिजैनस्तृतीयपुरस्कारम् अलभन्त। अस्मिन् कार्यक्रमे सांस्कृतिकसत्रस्य आयोजनम् अपि कृतम् यस्मिन् विविधानि सांस्कृतिकगीतानि, नाटकानि इत्यादीनि प्रस्तुतानि। २० पत्रपाठकाः भिन्न-भिन्न-सत्रेषु स्वस्य शोधपत्राणि अपठन् । अस्मिन् कार्यक्रमे आचार्यनिलम्पत्रिपाठी, प्रो. क्षेत्रवासी पण्डा, श्रीउत्कर्षत्रिपाठी, श्रीराजेशजोशी, प्रेमशङ्करशुक्लः, डॉ. सरिताभार्गवः, प्रो. हर्षदेवमाधवः, प्रो. सनन्दनकुमारमहान्तिः, डॉ. लक्ष्मीनारायणपाण्डेयः, डॉ. कृपाशङ्करः, डॉ. सुभाषचन्द्रः, श्रीअशोकचन्द्रदुबेः, डॉ. दातारामः, चिन्मयी त्रिपाठी, राहुलशर्मा, ललितपन्तोलाः, हंसधरझाः, डॉ. कालिकाप्रसादशुक्लः, प्रो. पी. वी. सुब्रह्मण्यम् उपस्थिता अभूवन्।

निर्विशेषतत्त्वविमर्शात्मिका राष्ट्रिया संगोष्ठी

-डॉ. मणिशंकरद्विवेदी

नवदेहल्यां स्थितेन श्रीशंकरशिक्षायतन-वैदिकशोधसंस्थानेन फरवरीमासस्य २८ तमे दिनांके ब्रह्मविज्ञानशृङ्खलायां निर्विशेषतत्त्वविमर्शात्मिका एका अन्तर्जालीया राष्ट्रिया संगोष्ठी समायोजिता। संगोष्ठीयं श्रीशंकरशिक्षायतनस्य समन्वयकानामथ च जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयस्य संस्कृतप्राच्यविद्याध्ययनसंस्थानस्य आचार्याणां प्रो. सन्तोषकुमारशुक्लमहोदयानामध्यक्ष्ये सम्पन्नम् अस्यां संगोष्ठ्यां काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागस्य आचार्यः प्रो. धनञ्जयकुमारपाण्डेयः मुख्यवक्ता आसीत् तथा च वक्तरूपेण केन्द्रीय-विश्वविद्यालयस्य गुरुवायुरपरिसरस्य व्याकरणविभागाध्यक्षः डॉ. उमेश चन्द्र मिश्रः, उत्तराखण्डसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदविभागस्य

सहायकाचार्यः डॉ. अरुण कुमार मिश्रः, कुमार-भास्कर-वर्म-संस्कृत-पुरातन-अध्ययन-विश्वविद्यालयस्य पारम्परिकसंस्कृतविभागस्य सहायकाचार्यः डॉ. राजीव लोचन शर्मा चेति त्रयः विद्वांसः व्याख्यानं कृतवन्तः।

विद्यावाचस्पतेः पण्डितमधुसूदन-ओझामहोदयस्य ब्रह्मविज्ञानशृङ्खलायां ब्रह्मसमन्वयनामकः अतीव महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टौ अध्यायाः सन्ति- निर्विशेषः, परात्परः, अव्ययः, अक्षरः, क्षरः, प्रजापतिः, सृष्टिः प्रणवः च।

ब्रह्मविज्ञानम् इति सिद्धान्तशीर्षके ब्रह्मणः सृष्टिः सञ्जायते। ब्रह्मसूत्रे 'तत्त्वसमन्वयात्' सूत्रमिदम् आधारीकृत्य ब्रह्मसमन्वयः ओझामहोदयेन विलिखितः। यत्र द्वयोः तत्त्वयोः परस्परं विरोधं दृष्ट्वा विरोधवाक्यस्य ऐक्यं जायते स समन्वयो भवति। ब्रह्म जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणं च। जगतः समग्रकारणता ब्रह्मणि एव सिद्ध्यति, इति प्रयासः ग्रन्थकारेण ओझामहोदयेन शास्त्रप्रमाणेन कृतः। ब्रह्मसमन्वयग्रन्थस्य प्रथमाध्यायस्य सिद्धान्तः निर्विशेषः विद्यते। निर्विशेषमधिकृत्य इयं संगोष्ठी प्रारब्धा।

स्वकीये व्याख्यानं प्रो. धनञ्जयकुमारपाण्डेयः कथितवान् यत् निर्विकल्पकं ज्ञानं विना सविकल्पकज्ञानं न संभवति तद्वदेव निर्विशेषं विना सविशेषं ज्ञानं नैव उत्पद्यते। सविशेषस्य ज्ञानं प्रत्यक्षेण, अनुमानादिप्रमाणेन संभवति परन्तु निर्विशेषस्य ज्ञानं श्रुतिमात्रगम्यम् अस्ति। ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्ये नाम्नः रूपात् कर्मणः मुक्तं ब्रह्म भवतीति प्रतिपादितं वर्तते। नाम, रूपं, कर्म जगत्तत्त्वे विलसन्ति।

डॉ. उमेश-चन्द्र-मिश्रः कथितवान् यत् निर्विशेषतत्त्वस्य उपस्थापनक्रमे ज्ञानविज्ञानयोः अभिनवा परिभाषा विद्यते। एकतत्त्वस्य बोधः ज्ञानम् अस्ति अनेकतत्त्वस्य बोधः विज्ञानम् अस्ति। यथा मृत्तिका कारणरूपेण ज्ञानम् अस्ति, मृत्तिकातः उत्पद्यमानाः घटादयः अनेके विद्यन्ते स एव विज्ञानम् अस्ति। यथोक्तम्- अनेकधा गृहीतानां ज्ञानमेकात्मताग्रहः।

एकत्वेन गृहीतस्य विज्ञानं स्यात् अनेकता ॥ (ब्र.स. १.२७)

वेदतः मौलिकतत्त्वस्य एवं यज्ञतः यौगिकतत्त्वस्य आविर्भावो भवति। मौलिकतत्त्वात् स्वर्णात् आभूषणं जायते, शुद्धस्वर्णेन आभूषणं न उत्पद्यते। इदं यौगिकतत्त्वस्य उदाहरणम् अस्ति। स्वर्णस्य उपपत्तिः वेदतत्त्वात् एव जायते। वेदतत्त्वेन सृष्टिः जायते इत्यस्य विषये महती चर्चा ओझामहोदयेन कृता। यथोक्तमोझावर्येण-

वेदतो मौलिकं ब्रह्म यौगिकं ब्रह्म यज्ञतः।

वेत्ति विन्दति तद् द्वेधा ब्रह्मविज्ञानमुच्यते (ब्र.स.१.२७)

डॉ. अरुणकुमारमिश्रः कथितवान् यत् ब्रह्मसमन्वयग्रन्थस्य निर्विशेषानुवाके ब्रह्मणः प्रतिपादनं रसशब्देन एवं बलशब्देन कर्म माया गृह्यते। रसस्य बलस्य च ग्रहणं मनसा कदापि नैव जायते। द्वयोर्मध्ये अविनाभावसंबन्धः अस्ति। रसः आनन्दः शाश्वतः पूर्णः बललक्षणः अमृतम् अभयम् ज्योतिः अखण्डम् नित्यम् अद्वयं च भवति। बलं क्षणिकं दुःखं शून्यं स्वलक्षणं मृत्युं श्रान्तं तमः, खण्ड-खण्डम् अनेकम् अनित्यं च भवति। यथोक्तमाचार्येण-

अमृतं चाभयं ज्योतिरखण्डं नित्यमद्वयम्।

बलं तु क्षणिकं दुःखं शून्यं विद्यात् स्वलक्षणम्।

मृत्युं श्रान्तं तमः खण्डखण्डं नानाप्यनित्यवत्। (ब्र.स. १.४०-४१)

डॉ. राजीवलोचनशर्मा स्वकीये व्याख्यानं अवदत् यत् ज्ञानं बलं क्रिया एतानि त्रीणि तत्त्वानि ब्रह्मणः शक्तिरूपेण व्याख्यायते। इयं शक्तिः अविद्यारूपेण अवस्थिता भवति। यद्यपि ब्रह्म सर्वदा निर्विशेषमेव भवति परन्तु बलानां संपर्केण ब्रह्मणः अनेकता परिलक्ष्यते। रसरूपेण ब्रह्म निर्विशेषं बलरूपेण सविशेषम् अस्ति। ओझामहोदयेन निसर्गजा विद्या, माया, जाया, धारा, आप, हृद्, भूतिः, यज्ञः, सूत्रम्, सत्यम्, यक्षः, अश्वः, मोहः, वयुनः, वयोनाधः, वयश्चेति बलस्य षोडशकलं प्रतिपादितं वर्तते।

अध्यक्षीये उद्बोधने प्रो. सन्तोषकुमारशुक्लः प्रतिपादितवान् यत् ब्रह्म कर्म अन्नं एतानि त्रीणि तत्त्वानि विश्वस्य कारणानि सन्ति। ज्ञानं क्रिया अर्थः एते परस्परं मिलित्वा एवं विश्वसृज्ज्ञां लभन्ते। ब्रह्मणः कर्म, कर्मणः अन्नम् तथा अन्नात् अर्थः उत्पद्यते। यथोक्तमोझामहाभागैः-

ब्रह्म कर्मान्नमित्येतत् त्रयं विश्वस्य कारणम्।

ज्ञानं क्रियार्थं इत्येतत् संहतं विश्वमुच्यते।

ब्रह्मणा जायते कर्म कर्मणाऽन्नं प्रजायते।

अन्नादर्थोऽर्थः क्रियावान् ज्ञानस्थः प्रतिभाति नः। (ब्र.स. १.५-६)

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य रणवीरपरिसरस्य वेदविभागस्य सहायकः आचार्यः डॉ. अनयमणित्रिपाठिवर्यः वैदिकमङ्गलाचरणं कृत्वा कार्यक्रमस्य शुभारम्भं कृतवान् एवं च शान्तिपाठेन कार्यक्रमः संपूर्णतां गतः। श्रीशंकरशिक्षायतन-वैदिकशोधसंस्थानस्य शोधधिकारी डॉ. लक्ष्मीकान्तविमलः कार्यक्रमस्य सञ्चालनं कृतवान् तथा च डॉ. मणिशंकरद्विवेदी धन्यवादज्ञापनं कृतवान्। अस्यां संगोष्ठ्यां देशस्य विविधेभ्यः विश्वविद्यालयेभ्यः महाविद्यालयेभ्यश्च अन्यशैक्षणिकसंस्थानेभ्यश्च बहवः विद्वांसः शोधच्छात्रश्च सहभागित्वेन कार्यक्रमस्य साफल्यं विहितवन्तः।

उत्तरप्रदेशः सप्तदिवसीय-आवासीय-वैदिकगणित-वर्गारम्भः संस्कृतेन सह वैदिकगणितं ज्ञास्यन्ति बटुकाः

षड्विंशतिः फरवरीतः मार्चमासस्य चतुर्थदिनाङ्क २०२३ पर्यन्तं भारतउदयगुरुकुलपरिसरस्य छानी हमीरपुरमण्डलस्य ग्रामरुरीपारा इत्यत्र वैदिकगणितशिविरस्य सप्तदिवसीयस्य आवासीयशिविरस्य उद्घाटनं कृतम्। एसपी शुभम पटेलमहोदयः वैदिकगणितस्य सम्भावना अस्ति इति उक्तवान् यत् तस्य प्रशिक्षणं छात्राणां मध्ये गणितस्य सम्यक् अवगमनं जनयितुं समर्थः भविष्यति तथा च

स्वयम् वैदिकगणितस्य अध्ययनस्य इच्छां प्रकटितवान्। तथैव करिष्यति। एसपी शुभम पटेलमहोदयः वैदिकगणितस्य क्षमता अस्ति इति उक्तवान् यत् तस्य प्रशिक्षणं छात्राणां मध्ये गणितस्य सम्यक् अवगमनं जनयितुं समर्थः भविष्यति तथा च स्वयम् वैदिकगणितस्य अध्ययनस्य इच्छां प्रकटितवान्। एतानि सूत्राणि सुलभतया अवगम्यन्ते। तेषां प्रयोगः सरलः सुलभः च भवति। समग्रप्रक्रिया मौखिकं भवति। लघुबालाः अपि सूत्रसाहाय्येन प्रश्नानां मौखिकरूपेण उत्तरं दातुं शक्नुवन्ति। वैदिकगणितविधिषु पारम्परिकविधिषु अपेक्षया प्रसंस्करणस्य बहुपदं सम्मिलितं जटिलगणितीयसमस्यानां समाधानार्थं बहु न्यूनः समयः भवति। भारत-उदयगुरुकुलस्य संस्थापकः डॉ. रविकान्त पाठकः भारतस्य सनातनविद्यासु वैदिकगणितं विशेषतया प्रमुखं श्रेष्ठं च अद्यत्वेऽपि प्रासंगिकं च उक्तवान्। अस्य विशेषः अस्ति यत् यः व्यक्तिः एतत् ज्ञानं जानाति सः गणितविधिषु एतावत् प्रवीणः भवति यत् सः गणकयंत्रात् शीघ्रं गणनां कर्तुं शक्नोति, अतः एतत् ज्ञानं जनसामान्यं प्रति प्रसारयितुं शिविरस्य आयोजनं कृतम् अस्ति। उक्तवान् यत् भारत उदय गुरुकुलः आधुनिकं प्रदातुं सर्वदा प्रतिबद्धः अस्ति तथा प्रथमकक्षातः १२ पर्यन्तं बालकानां कृते आवासीयगुणवतायुक्ता आध्यात्मिकाधारिता आधुनिकशिक्षायाः सह प्राचीनशिक्षणपद्धतिः। अस्मिन् शिविरे प्रशिक्षकरूपेण उपस्थितः डॉ. कैलाशविश्वकर्मा अखिलभारतीयसंरक्षकः वैदिक गणितं तथा डॉ. कोमलासरानी (विशेषज्ञा-वैदिकगणितम्) बाबूबनारसीदास-प्राविधिक-विश्वविद्यालयः (लखनऊनगरम्) एवं श्रीमान् अनिलठाकूरः प्रान्तसंयोजकः वैदिकगणितम् (नवदेहली) श्रीमान् दीपकवशिष्ठः प्रान्तसंयोजकः वैदिकगणितम् (हरियाणातः) स्वीये सम्बोधने वैदिकगणितस्य वैशिष्ट्यं तथा उपयोगिता, प्रासंगिकतायाः विषये अवबोधितवन्तः। अस्य कार्यक्रमस्य उद्घाचनसत्रे गुरुकुलप्राचार्यः आचार्यनरेन्द्रद्विवेदी, श्रीजानकीशरणशुक्लहितान्ये गुरुकुलशिक्षकाः, आचार्याः, प्रतिभागिनः अपि समुपस्थिताः आसन्। ध्यात्वयमस्ति यत् अस्मिन् गुरुकुले ग्रीष्मकाले मार्चमासस्य पञ्चदशदिनाङ्कादारभ्य त्रैमासिकः आङ्गभाषावर्गः समायाजयिष्यते। पठतु संस्कृतम्। जानातु भारतम्॥

पाणिनिसंस्कृत-विश्वविद्यालये हस्तशिल्पस्पर्धायाः आयोजनम्

(वार्ताहरः- डॉ.दिनेशः चौबे)

उज्जयिनीस्थमहर्षिपाणिनि संस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयस्य ज्योतिष-ज्योतिर्विज्ञान विभागस्य तत्त्वावधाने सोमवासरे हस्तशिल्प प्रतियोगितायाः आयोजनं करिष्यते। इयं प्रतियोगिता प्राकृत एवञ्च सम्मुच्चय वर्गाधारितं भविता। प्राकृतवर्गे प्राकृतिक संसाधनैः समुच्चयवर्गे च विभिन्नवस्तूनां समायोजनं कृत्वा प्रारूपं निर्मीयते प्रतियोगितायां विश्वविद्यालयस्य महाविद्यालयस्य च छात्राः भागं नेष्यन्ति प्रतियोगितायाः उद्देश्यं छात्रेषु कलाकौशलस्यविकासेन सह तेषां बौद्धिकविकासः च भवेत् इत्यस्ति।

सम्पादकीयम्

मान्याः सुरभारतीसमर्चकाः!

सादरमभिवादनम्।

सहर्षमिदं सूचयन्ती प्रमोदमनुभवामि यत् संस्कृतसंवादस्य नवांकः भवतां करसरुहेषु समुपायनीक्रियते। विजानन्ति भवन्तो भारतदेशः संसारस्य श्रेष्ठो देशो मन्यते। अस्य कारणमपि बहुविधं मस्ति। विविधानि पर्वाणि भारतीयानामस्माकं चेतांसि प्रतिपलं विकासयन्तीति सुविदितमेव समेषाम्। बन्धुत्वस्य प्रेम्णः सौहार्दस्य च यादृशी भावना पर्वाणि प्रयच्छन्ति तादृशीं न किमपि साधनमायोजनं वा ददाति।

होली विश्वस्य कृते अद्भुत उपहारो वर्तते, यो हि भारतेन आविष्कृतो मन्यते। वसन्तस्य समागमः जनमानसे प्रेम्णो नवागमः वनेषु उपवनेषु पुष्पाणां विकसनं ध्रमराणां तेषु नर्तनम्, आभ्रवनेषु पिकानां गानमिति सर्वमेव दर्शनीयं भवति वसन्ते। चित्तं तु एवं भवति यत् सर्वदा प्रकृतेः नवरूपदर्शनमेव विधीयताम्। वस्तुतः अयमेव समयो नववर्षस्य वर्तते। भारतीया परम्परा चैत्रमासस्य कालमेव वसन्तस्य मन्यते। वासन्तिनवरात्रतः एव नवसंवत्सर आयाति। तत एव नववर्षसमागम इति साधु प्रतीयते। अस्य नववर्षस्य समागमात् प्रागेव होली समागत्य सर्वानपि रंजयति रौः। विस्मृत्य वयं सानन्दं होलीगीतं गायामः, मधुराणि लावणिकानि भोज्यानि परस्परमास्वादयामः। इयं होली नवचेतनायाः संचारं करोति, सर्वप्राणिषु नवोल्लासस्तु वसन्तः करोत्येव किन्तु होली नर्तयति, मोहयति, शत्रुमपि मित्रं कुरुते, विस्मृतमपि स्मारयति। एवम्प्रकारेण सर्वथा सुखयतीति वक्तुं शक्नुमः।

अन्ते होलीपर्वणः शुभकामनां प्रयच्छन्ती अहं वदामि यद्यमागामी नवसंवत्सरः सर्वेषां कृते सुखकारकः मोदविधायकः मंगलप्रदायकश्च भूयात्। देशः सर्वविधामुन्नतिं कुर्यात्, जनाः राष्ट्रसेवायै तत्पराः भवन्तु, प्रकृतिरस्मात् प्रमुदिता तिष्ठन्ती उपकारं कुर्यात् वयमपि प्रकृतिसंरक्षणं कुर्याम, नदीः सरितः तडागाः कृपाः अन्ये जलस्रोतांसि अस्माभिः संरक्षणीयानि। वृष्टिजलसंचयः अपि करणीयः येन अमृतमहोत्सवस्य पूर्णता स्यादिति।

भवदीया
सम्पादिका

॥ वेद वाणी ॥

‘सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि ॥
उत त्वः पश्यन् ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन् शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥
यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति ।
यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम् ॥’

‘Just as we winnow barley with a sieve, a wise man speaks pure wisdom with his intellect. The intelligent and affectionate people grasp the friendliness in the same. They know it ensures their wellbeing.’ ‘Such a person rooted in friendliness of speech man is honoured as one of stable wisdom and intelligence among the group of the knowledgeable. The one who mechanically studies the texts without understanding their meaning and context, wanders about like a barrel. His speech is unfruitful and devoid of substance.’ ‘The speech of a person who abandons the friendship of the wise, beneficent and scholarly “man, is fruitless. Whatever he hears, he hears it wrongly and it would be devoid of meaning. He will never know the path of righteousness, meritorious deeds and well-being.”

The Rig Veda 10.71.2/5/6

‘भास्वती नेत्री सूनुतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः ।
प्रार्थ्यां जगद्गु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥
क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।
विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥
एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छन्ती युवतिः शुक्रवासाः ।
विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥’

‘This resplendent Goddess Usha that shows right path to all and directs all good deeds, rises and becomes manifest in the sky. The most unique and heavenly Usha opens our doors. She lights up the entire world and awakens all living beings. And She illuminates the sources of prosperity for our benefit.’ ‘Goddess Usha, the Dawn, arouses a warrior to get ready for war-related preparations, priests for sacred-fire related activities, workers for earning their food, the prominent for winning fame, the mercantile class for acquisition of wealth and various other classes of people for their respective vocations. She lights up the entire world and awakens all.’ ‘This daughter of heaven, Usha, dispelling all darkness, appears in the sky. The young Goddess Usha, in splendorous apparel, commands all the treasures of this world. O! Most auspicious Usha, come and shine upon us today.’

The Rig Veda 1.113.4/6/7

संकलन : एस.वासुदेव रावः

रससूत्रव्याख्यानम्

-अनुरागःए

केन्द्रीय विश्वविद्यालय हिमाचल प्रदेश धर्मशाला,

चानुमाप्यानुमापकभावं कल्पयतीति। यथा पर्वते धूमं दृष्ट्वा ष्वर्पतोऽयं वह्निमान् यतो धूमवान् एतत्परामर्शद्वारा पर्वतवह्निस्थितेरनुमितिरिति तथैव नटे रामादिवदनुभावादिकं दृष्ट्वा सामाजिकास्तत्ररसस्थितिमनुमिन्वन्ति । एवञ्च रसोऽनुमेयोऽनुमितिगम्यश्चेति श्रीशङ्कुको मनुते । अथचैतदतिरिक्तां चित्रतुरङ्गादिन्यायस्य कल्पनां करोति । एतत्कल्पनानुसारेण नटो न वास्तविको दुष्यन्तः ए किन्तु चित्रे लिखित श्ववत् दुष्यन्तः । कल्पनामेनां दशरूपककारोऽपि स्वीकरोति । सहअदये सामाजिके वा रसस्य स्थितिः तथैव स्वीकरोति श्रीशङ्कुको यथा अश्वस्य चित्रं दृष्ट्वाऽनुभवो भवति । श्रीशङ्कुको एव हि सर्वप्रथमं लोल्लटस्योत्पत्तिवादं सहदयेषु रसानुभवाभावसिद्धान्तं खण्डितवान्।

३. भट्टनायकमते रससूत्रव्याख्याः-

रसविषये भुक्तिवादस्य परिपोषकोऽयम् । काव्यादिद्वारा रसनिष्पत्तौ व्यापारत्रयमामनन्ति । तत्र प्रथमाभिधा ए यया शब्दार्थयोर्ज्ञानं भवति। सीता जनकतनया रामकान्ता भूत्वा साधारणतया रमणीमात्रव्यपदेशयोग्या भवति। अयमाचार्यो भोगव्यापाः भोजकत्वमिति कथयति। मतमिदं साङ्ख्यमतस्यानुकूलम् । एवञ्च रससूत्रस्थसंयोगात् इत्यस्य ‘भोज्यभोजकभावसम्बन्धात्’ निष्पत्तिरिति अस्य मुक्तिरित्यर्थः।

४. अभिनवगुप्तमतेन रससूत्रव्याख्या-

भरतसूत्रव्याख्याविषये व्यञ्जनावदिनोऽभिनवगुप्तस्यैव अन्तिमं मतम्। रसशास्त्रालङ्कारशास्त्रयोर्मध्ये मतमिदं दार्शनिकमनोवैज्ञानिकाधारमितिहेतुनात्यधिकं प्रसिद्धत्वमुपगतम् । अयमभिनवगुप्तो व्यञ्जनावदी तथा ध्वनिवादी अलङ्कारिका रससूत्र संयोगादित्यस्य व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावात् निष्पत्तिरित्यस्य च अभिव्यक्तिरित्यर्थः । एतन्मतानुसारेण सामाजिकहृदयेषु वासनारूपेण स्थितो रत्यादिस्थायीभावो विभावादिद्वारा व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन तथाभिव्यक्तो भवति यदा मृद्गन्धाभिव्यक्तिर्भवति जलबिन्दुसम्पर्कात् । अस्यां दशायां सहृदय आनन्दधनस्यानुभवं करोति । योगवद्रससन्ततिं प्रमिणोति । द्वयोरपि दर्शनयोर्मध्ये पूर्णानन्दस्यानुभवो भवति । अभिनवगुप्तस्येयं तुलना शैववेदान्तस्य विमर्शाबस्थया सञ्जायते ए यत्र साधक शिवोऽहम् इत्यस्यानुभवं करोति। रसानुभूतिश्चालौकिकः। प्रपाणकरसवदास्वादोऽत्र विभाव्यते। तत्र साधारणिकरणस्यैव प्रभावः। वैयक्तिरागद्वेषादीनां लोपात् साधारणिकरणनैव रसानुभूतिः भवति।

निष्कर्षः-रससूत्रस्य अभिनवगुप्तापादानां मतेस्थायिनां विभावादिभिः समं संयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धातु ए विभादीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनात् रसस्य निष्पत्तिः अभिव्यक्तिरित्यर्थः।

भोजनप्रियः कः?

-त्रिलोकी नाथ मिश्रः

प्रयागराजः

कटु अम्लं लवणं तिक्तं मधुरं च कषायकम्। नित्यं राकयते (आस्वादयति) यः तु सः अर्थवान् भोजनप्रियः।

यः प्रतिदिनं कटुरसम् अम्लरसं लवणरसं तिक्तरसं मधुररसं कषायरसं च भोजने आस्वादयति सो मनुष्यः भोजनप्रियः धनवान् च भवति।

नित्यं यः षड्रसयुक्तं भोजनं करोति सः स्वस्थः सदा भवति। यः च स्वस्थः वस्तुतः स एव धनवान्। एवं हितकारि नियमपूर्वकं भोजनं यः करोति सो हि भोजनप्रियः कथ्यते। भोजनप्रियः सः न उच्यते यः अधिकाधिकम् अशुद्धं तामसिकं च भोजनं करोति।

ये श्लोकाधारित मम विचारलेख अस्मिन् संदर्भे शास्त्रकविः डॉ प्रमोदकुमारशर्मावर्याः कथयन्ति यत् :-

कट्वम्ले लवणं तिक्तं मधुरञ्च कषायकम्।

नित्यं राकयते यस्तु सोऽर्थवान्भोजनप्रियः॥

भरतमुनिः भारतीयकाव्यालङ्कारशास्त्रस्य प्रथमाचार्यपदम् अलङ्करोति। भरतमुनेः कालनिर्धारणे यद्यपि बहुणां विदुषां मतवैभिन्न्यं दृश्यते ए किन्तु सङ्कलनया तस्य समयः ईशीयशतकात् द्विशतवर्षपूर्वं निर्धारितः तस्य देशविषये किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते। अस्य नाटक शास्त्रं काव्यालङ्कारशास्त्रस्य प्राचीनतम् ग्रन्थो विद्यते। किञ्चायं ग्रन्थः न केवलं नाट्यशास्त्रस्य प्रत्युत भारतीय सांस्कृतिकशास्त्रस्य विश्वकोषो वर्तते। षट्त्रिंशत् अध्यायग्रन्थितोऽयं विशालग्रन्थः। द्वादश शहस्रैः नाट्यवेदस्य सङ्ग्रहः। अस्मिन् ग्रन्थे त्रीणि रूपाणि सन्ति। ःकङ्क सूत्रम् ;खङ्क भाष्यम् ; गङ्क कारिका अस्मिन् बहुशः श्लोकाः अनुष्टुपछन्दांसि वर्तन्ते। नाट्यशास्त्रस्य विषये भरतमुनिः कथयति। ‘न तद् ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा कला न स योगो न तत् कर्म नाट्येऽस्मिन् तेन दृश्यते । रस विषये कथयति महामुनिः.

‘न हि रसादृते कश्चिदत्यर्थः प्रवर्तते’।

भारतस्य नाट्यशास्त्रं भारतीयकाव्यशास्त्रस्य कलाशास्त्रस्य च प्रकाशस्तम्भ इव देदीप्यते । रससूत्रस्य विषये कथयति महामुनिः.

‘विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्तः स्थायी भावो रस इति’

भरतमत्म्। मम्मटपादे रण्ये तदेवानुमत्। अतएव साहित्यदर्पणकारोपीत्यमाह.

‘विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा’

अन्तः करणवृत्तिवात् स्वसम्बद्धत्वाच्च । भागवते च तन्महत्वं ष्मुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् इति । तत्र हि रस निष्पत्तिः व्याविख्यासुः भरतो निम्नलिखितं रससूत्रं प्रतिपादितवान्.

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’

तत्र विभावयन्ति रत्यादीन् आस्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः। अनुभावयन्ति रत्यादीन् स्थायिनोऽनुभवविषयतां नयन्तीत्यनुभावः। अनु पश्चाद् भाव उत्पत्तियेषां ते वा। ये च रत्यादीन् स्थायिनः कार्ये चारयन्ति सञ्चारयन्ति मुहुर्मुहुर्भिव्यञ्जयन्ति ए ते व्यभिचारिणो वा सञ्चारिणः सहचरन्तीति वा। संयोगो व्यञ्जनम् । निष्पत्तिस्वरूपेण प्रकाशनम् । अर्थात् रत्यादिस्थायिभावानां लोके यत् कारणमस्ति ए तद् विभाव इति कथ्यते । एवमेवोक्तभावानां कार्यम् अनुभाव इति कथ्यन्ते अर्थात् सामाजिकादिहृदये वासनारूपेण स्थितानाञ्च भाविरसरत्याविभावानां कार्यरूपेण बहिः प्रकाशनम् अनुभावः। तथा चोक्तभावानां सहकारिणे व्यभिचारणमिति अभिधीयते। एवञ्चौतेषां संयोगाद् रसनिष्पत्तिर्जायते।

भरतस्य रससूत्रस्य व्याख्याः-

एकस्मिन् सूत्रे कथम्बिधः संयोगः च कथम्भूता निष्पत्तिरस्ति इति विशये चत्वारो वादाः प्रमुखाः सन्ति । तेषु.

१. भट्टलोल्लटस्य.उत्पत्तिवादो वा आरोपवादः ।
२. श्रीशङ्कुस्य.अनुमितिवादो वा अनुमानवादः ।
३. भट्टनायकस्य.भुक्तिवादो वा भोगवादः ।
४. अभिनवगुप्तस्य.अभिव्यक्तिवादोऽस्ति ।
१. भट्टलोल्लटस्य.उत्पत्तिवादो वा आरोपवादः.

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ इति रस विषये भरतसूत्रम् । रससूत्रस्य सर्वप्रथमोऽयमेव व्याख्यातासीत् । एतेन हि संयोगात् इत्यस्य प्कार्यकारणभावरूपसम्बन्धात् इत्यर्थः ए निष्पत्तिष् रित्यस्योत्पत्तिरित्यर्थः ए इत्यनेनरूपेण व्याख्यातम् । मुख्यतः जयम् सन्योगादित्यस्य जन्यजनकभावरूपात्सबन्धादित्यर्थं कृत्वा रसं विभावादीनां कार्यमाहुः अयमासीन्मीमांसकोऽभिधावादी तथा च समस्तकाव्यार्थस्य साधनमभिधाशक्तिरेवेति स्वीकृतवान् एतस्य मतसीत् यच्चबूदस्य प्रत्येकार्थप्रतिपत्तिरभिधयैव तथा भवति यथा एक एव बाणः कवचं निर्भिद्य शरीरे प्रविश च प्राणानपहरतीति ।

अस्मिन् व्याख्याने अभिनयकुशलतयाऽरोपितः स्थायीभावः सामाजिकेषु चमत्कारहेतुः सञ्जायते। नटस्यानुकृतिः सफलतयोत्पन्नः समाजिकमनसि चमत्कारजन्य आनन्दात्मकरसो निष्पद्यते मतमिदं सहृदयेभ्यो न रोचते।

२.श्रीशङ्कोकमतेन रससूत्रव्याख्याः-

अनुमितिवादान्मा भारतसूत्रस्य व्याख्या चैतस्य प्रसिद्धा। अयञ्च नैयायिकः सन् विभावादिसाधनेषु रसरूपसाध्येषु

राष्ट्रीयचेतनाभिवर्धने वेदारम्भसंस्कारस्योपादेयता

डॉ.सन्नीकुमारः 'शाण्डिल्यः'

सहायक-आचार्यः

वेदविभागः

गोरक्षनाथ-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालय-नाहनम्,

सिरमौरः, हिमाचलप्रदेशः।

महदुपयोगी वर्तते।

राष्ट्रस्य सांस्कृतिककैकतायाः जागरणम् – पुनः सर्वे जनाः यदा स्वकुल-वंश-गोत्र-प्रवरपरम्परया वेदशाखानामध्ययनं कुर्वन्ति तदा समग्रभारते वेदानां समस्तशाखानामध्ययनं सम्भाव्यते, बृहद्यज्ञानुष्ठानादिषु च सर्वे मिलित्वा स्वस्वशाखायाः मन्त्रोच्चारणं करिष्यन्ति, तत्र राष्ट्रीयैकतायाः दृश्यमपि परिलक्षितो भवति। पुनश्च समेकितसांस्कृतिकपर्वणाम् उत्सवानां समायोजनेन वैदिककर्मणां यज्ञयागसंस्कारादीनामनुष्ठानेन च सांस्कृतिकैकतायाः परिवर्धनं भवति। एतस्माच्च सांस्कृतिकरूपेण राष्ट्रस्यैकीकरणं सञ्जायते। कस्यचिदपि राष्ट्रस्य अस्तित्वं द्विधा परिलक्ष्यते- सुदृढभौगोलिकपरिखया सांस्कृतिकैकतया च । यत्र राष्ट्रस्य भौगोलिकसीमाः सुस्पष्टाः शस्त्रैः परिरक्षिताश्च परञ्च तत्र यदि सांस्कृतिकैक्यं नास्ति तर्हि तावत्तस्यां भौगोलिकपरिखायां राष्ट्रस्य परिकल्पना अपूर्णा एव। सुसंरक्षितायां भौगोलिकपरिखायां सम्यक् सांस्कृतिकैक्येन एव राष्ट्रस्य परिकल्पना सम्पूर्यते। वैदिकी भारतीया संस्कृतिरेव अत्र देशोऽस्मिन् सांस्कृतिकैक्यं साधितुं सक्षमेत्यस्मात् कारणाद्वेदारम्भसंस्कारस्य महती आवश्यकता वर्तत इत्यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः।

भ्रष्टाचारोन्मूलनम् – वेदारम्भसंस्कारान्तर्गतं वेदाध्ययनं कुर्वन्तः ब्रह्मचारिणः आचारव्यवहारानामपि प्रशिक्षणं प्राप्नुवन्ति। वेदाध्ययने सम्यगाचारव्यवहारस्य सदाचारस्य कृतेऽप्यधिकं महत्त्वं प्रदीयते। विषयेऽस्मिन् पुराणेषु कथितमस्ति यत् ये आचारहीनाः भवन्ति वेदाः अपि तान् न पावयन्ति। महाभारतादिषु प्राचीनग्रन्थेषु च धर्मलक्षणे सदाचारः श्रुति-स्मृतिवदेव धर्मरूपेण प्रतिपादितः। अतः चारित्रिकशुचिता आचारशुद्धता च मानवकर्तव्येषु प्रमुखतां भजते। वेदारम्भः संस्कारेषु परिगणितः, वेदाध्ययनेन एव धर्मस्य ज्ञानं सम्भवति तथा च संस्कारशब्दस्य अभिप्रायः पवित्रिकरणं, परिशुद्धता, श्रेष्ठतानिर्माणमेव भवति। संस्कारेणानेन संस्कृताः ब्रह्मचारिणः शिष्याः सम्यगाचारव्यवहारान् परिज्ञाय चारित्रिकशुचिता प्राप्नुवन्ति तथा च त एव स्वकीयात्मानुशासनस्य आदर्श संस्थाप्य समाजे भ्रष्टाचारादीनामुन्मूलकाः भवन्ति। तस्माच्च देशः भ्रष्टाचारविमुक्तो भवति। राष्ट्रस्य विखण्डनस्य हासस्य च प्रमुखो हेतुः भ्रष्टाचार एव, तथा च तस्य निराकरणं सभ्याचाराणां शौचाचाराणां शिक्षणेन एव भवितुमर्हति।

कुरीतीनामुन्मूलनम् – वेदारम्भसंस्कारान्तर्गतं वेदानामध्ययनं पञ्चचरणेषु भवति। तत्र सर्वप्रथमं ब्रह्मचारिणः गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणपरम्परया गुरुमुखात् वेदमन्त्राणां ग्रहणं कुर्वन्ति। गुरुमुखाद् श्रुत्वा वेदमन्त्राणां ग्रहणं शिष्यैः क्रियते तस्माद्देदः श्रुतिरित्यप्यभिधीयते। तदनन्तरं द्वितीये चरणे ते गृहीतशब्दशार्थग्रहणं कुर्वन्ति, एवं वेदामन्त्रार्थविचारपूर्वकं तृतीये चरणे अधीतवेदराशेः पुनः पुनः अभ्यासः तथा च चतुर्थे चरणे वेदमन्त्राणां जपः, यज्ञानुष्ठानादयश्च आचरणीयाः, अन्तिमे च पञ्चमे चरणे अधीतवेदस्य सच्छिष्यैः तद्दानं करणीयं भवति। अनेन प्रकारेण पञ्चचरणात्मकं वेदाध्ययनमतीव आवश्यकं भवति। न केवलं वेदपाठमात्रमपितु वेदानामर्थज्ञानं तदनुरूपाचरणञ्च वेदाध्ययनान्तर्गतं समाहितो भवति। वेदाध्ययने अर्थज्ञानस्य सर्वत्र महिमा संकीर्तिता। समग्ररूपेण वेदानामर्थज्ञानेन शास्त्रीयविधिमनुसृत्य वेदेषु विहितानां यज्ञकर्मणां सम्यगनुष्ठानं भवितुं शक्यते, तत्र कुरीतीनां कृते अवकाशः एव न सम्भवति। पुनः प्रचलितानां कुरीतीनामुन्मूलनं शास्त्रीयविधेः ज्ञानेन एव भवितुं शक्यते। वेदार्थज्ञानाय च वेदारम्भसंस्कारस्य महती भूमिका विद्यते।

समुन्नत-जीवनशैल्याः परिज्ञानम् – साम्प्रतिके समाजे मानवानां प्रमुखा समस्या एवैषास्ति यत् ते सर्वोत्कृष्टां जीवनशैलीं सम्यक्तया न जानन्ति। किमुचितं किन्नोचितम्, किं कर्तव्यं किमकर्तव्यमित्यादिविषयेषु वेदा एव मार्गदर्शने सक्षमाः। वेदेषु विविधवैज्ञानिक-सामाजिक-राजनैतिकप्रभृतीनां लौकिकजीवनोपयोगिविषयाणां निबन्धनं प्राप्यते, पुनश्च असतो मा सद्गमयेत्यादिभिः श्रुतिवचनैः वैदिकसंस्कृतौ जीवनस्य मूलोद्देश्यं मोक्षं प्राप्तुं प्रवृत्तिः तन्मार्गञ्च प्रदर्शितं वर्तते। इह जगति धर्मस्य मार्गानुसरणेन अर्थकामयोरेवाप्तिपूर्वकमिह जन्मनि सर्वविध-अभ्युदयं संप्राप्य सर्वतो भावेन मोक्षस्य प्राप्तिरेव जीवनस्य लक्ष्यमिति विषयो ह्ययं वैदिकदर्शनशास्त्रेष्वपि साधु विवेचितः। तत्र अथातो धर्मजिज्ञासा, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वोत्तरमीमांसायाः कथनाभ्यां द्विविध-जिज्ञासायाः वर्णनं प्राप्यते। अस्याः द्विविध-जिज्ञासायाः उपशमनं वेदाध्ययनेन एव भवति। यतोहि धर्मब्रह्मणी वेद एव परमं प्रमाणं वर्तते। आधिभौतिकोन्नतेः सममेव मानवजीवनस्य चरमलक्ष्यस्य प्राप्त्यर्थम् आध्यात्मिकजीवनपद्धतेरपि महन्महत्त्वं वर्तते। वेदेषु विशेषतः उपनिषत्सु आध्यात्मिकोत्कर्षस्य विषयाः बहुधा विवेचिताः। अतश्च वेदानामध्ययनेन आधिभौतिक-आध्यात्मिकजीवनशैल्याः अपि समुचितविकासो भवति।

संक्षेपेण वक्तुं शक्यते यत् राष्ट्रस्यावधारणायां भौगोलिकपरिदृश्यमेव केवलं राष्ट्रस्य स्वरूपं न निर्माति अपितु तस्मिन् सुसंरक्षिते भौगोलिकपरिदृश्ये निवसन्तानां नागरिकाणां भाषा-भूषा-आचारव्यवहाराश्च राष्ट्रस्य समग्रस्वरूपनिर्माणं कुर्वन्ति। भारतीये परिदृश्ये एते भाषा-भूषा-आचारव्यवहाराश्च वेदाधारिताः सन्ति। एतेषां हासः राष्ट्रस्य हासः, पुनः एतेषां वेदानां रक्षणेन राष्ट्ररक्षणमेव साक्षाद्भविष्यति। तच्च सर्वं वेदानामध्ययनाध्यापनेन एव भवितुमर्हति। वेदानामध्ययनमपि परम्परया समागतक्रमेणैव विधिवद्भवेदित्यर्थं बालानां सर्वेषां संस्काराणां क्रमे वेदारम्भसंस्कारः, गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणपरम्परया वेदानामध्ययनम् अतीव आवश्यकं वर्तते। अतश्च राष्ट्रीयचेतनाभिवर्धने वेदारम्भसंस्कारस्य महती उपायदेतास्तीति निश्चप्रचम्।

सहायकग्रन्थसूची-

- पारस्करगृह्यसूत्रम्, सम्पादकः, व्याख्याकारश्च डॉ.सुधाकर मालवीयः, चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी। वि.सं 2075
- महाभाष्यम्, पतञ्जलिः, (प्रदीपोद्योतसंस्कृतव्याख्याद्वय-भावबोधिनीहिन्दीव्याख्यासंवलितं खण्डद्वयं) वाराणसी कृष्णदास अकादमी। 1980
- अष्टादश स्मृतिः, अनु. पं.श्यामसुन्दर लाल त्रिपाठी, सम्पा.-खेमराज कृष्णदास, वेंकटेश्वर स्टीम मुद्रणालय, 1908
- मनुस्मृति, डॉ.डर्मिला रस्तोगी, जे.पी.पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली-2005
- श्रीमद्देवीभागवतम् – टीका-पं.तेजरामपाण्डेय, चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली 2017
- निरुक्तम्, सम्पा.डॉ.उमाशंकर ऋषि, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी 2011
- महाभारतम् (श्रीमन् महर्षि वेदव्यास प्रणीतम्) (सम्पूर्णं छः भागं में) अनु.पं.रामनारायण शास्त्री पाण्डेय, गोविन्द भवन कार्यालय, गीताप्रेस गोरखपुर, सं.5, 2026-2044 वि.सं।

[सारांशः-भारतदेशस्य संस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमासु संस्कृतिषु विशिष्टमहत्वाधायिनी वर्तते। अस्यां संस्कृतौ कान्येतादृशानि तत्त्वान्यासन् यान्यस्याः विशिष्टतां वर्धयन्तीति चिन्तनावसरे भारतीयायां संस्कृतौ विहितानां संस्काराणामेवाभिधानं सर्वप्रथमं मनसि आयाति । प्रकृते शोधपत्रे संस्कारशब्दस्यार्थः, आवश्यकता, संस्काराणां संख्यायाः विषये भिन्न-भिन्नमतानां साधारणीकरणपूर्वकं वेदारम्भसंस्कारेण उपनयनसमावर्तनयोः सम्बन्धः पर्यालोचितः। कस्यचिदपि देशस्य अस्तित्वं सुदृढभौगोलिकपरिखया सांस्कृतिकैकतया चैव परिलक्ष्यते। सांस्कृतिकैकतायाश्च कृते संस्काराणां महती भूमिका दरीदृश्यते। अत्र च अस्य देशस्य पुनः भारतीयराष्ट्रीयपरिप्रेक्ष्ये शोधपत्रेऽस्मिन् वेदारम्भसंस्कारेण स्वत्वस्य परिचये, भारतीयसांस्कृतिकतत्त्वानां विषये ज्ञानाभिवर्धने, अस्यः उपादेयता विश्लेषिता। ततश्च राष्ट्रियैकतायां, भ्रष्टाचारोन्मूलने, सामाजिककुरीतीनामुन्मूलने, समुन्नत-जीवनशैल्याः परिज्ञाने वेदाध्ययनस्य वेदारम्भसंस्कारस्य च उपयोगिता प्रतिपादितास्ति।]

भारतो हि देशोऽयमखिलविश्वस्य महत्त्वपूर्णेषु देशेषु अग्रगण्यो वरेण्यश्च । अत्रत्या सभ्यता संस्कृतिश्च ननु प्राचीनतमा श्रेष्ठतमा अद्यावधिस्थायिनी च । अस्याः भारतीयायाः संस्कृतेराधारः वैदिकवाङ्मय एवेति निश्चयेन। वेदेभ्य एव प्रचलितधर्मस्यानुपालनं कुर्वन् जनाः अत्र स्वाभिमानेन जीवनं यापयन्ति स्म। तत्र श्रेष्ठतमाय सामाजिकाय उत् वा आध्यत्मिकजीवनाय मुख्या भूमिका ननु वैदिकवाङ्मये विहितानां संस्काराणामेवासीत्। सामाजिकाध्यात्मिकव्यवहारज्ञानाय असाधारणं कारणं संस्कारः। प्रेम-सदाचार-सत्य-अहिंसा-परोपकारादिभावानां मानवमनसि प्रवर्धनमेव संस्कारः। एते शुद्धमनोभावा एव सभ्यसमाजस्य पवित्रवैयक्तिकजीवनस्य आधारभूतास्सन्ति। एतान् शुद्धमनोभावान् क्रमबद्धरूपेण मानवानां मनसि स्थापनार्थं परिवर्धनार्थञ्च विविधसंस्काराणां विधानं विवेचनञ्च गृह्यसूत्रेषु स्मृतिग्रन्थेषु चोपलभ्यते। बालानां जन्मतः पूर्वमेव गर्भावस्थामारभ्य आजीवनं यथा यथा वयोवृद्धयनुगुणं विविधाः संस्काराः शास्त्रविधानानुसारमेव अनुष्ठीयन्ते। यथा सुवर्णरजतादयः खनिजाः विशेषः वैज्ञानिकसंस्कारेण संस्कृताः शुद्धाः भवन्ति, तद्वदेव हि श्रौतैः स्मार्तैः गर्भाधानारभ्य उपनयनादिसंस्कारैः मानवजीवनस्य परिष्करणं भवति।

संस्काराणां संख्यायाः विषये विविधानां गृह्यसूत्राणां स्मृतिग्रन्थानां विभिन्नानि मतानि सन्ति। तेषु प्रायशः षोडशारभ्य चत्वारिंशत्पर्यन्तं संस्काराणां गणना कृताऽस्ति। तद्यथा गौतमस्मृतौ ‘गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं जातकर्म नामकर्म निष्क्रमणमन्नप्राशनं चौलोपानयने चत्वारि वेदव्रतानि केशान्तस्नाने सहधर्माचारिणी संयोगः, पञ्चमहायज्ञाः अष्टकाः पार्वणश्राद्धानि श्रावण्याग्राहायणी चौत्र्याश्वयुजीति सप्तपाकसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुः सौत्रामणीति सप्तहविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्तसोमयज्ञसंस्थाः, उपकर्मात्सर्जनं पैतृमेधिकं चौते’ चत्वारिंशत्संस्काराः। एते सर्वेऽपि संस्काराः चतुर्षु विभागेषु विभज्यन्ते-प्राग्जन्म-शैशव-शैक्षणिक-गृहस्थसंस्काराश्चेति। एतेषु चतुर्थीकर्म-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनादयः प्राग्जन्मसंस्काराः, जातकर्म-मेधाजनन-नामकरण-निष्क्रमण-अन्नप्राशनादयः शैशवसंस्काराः, उपनयन-वेदारम्भ-समावर्तनादयः शैक्षणिकसंस्काराः, विवाहसंस्कारादारभ्य अग्रिमाः गृहस्थसंस्काराः सन्ति। गृह्यसूत्रेष्वपि संस्काराणामनुष्ठानविधिपूर्वकं विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य पारस्करगृह्यसूत्रे क्रमशः विवाह-चतुर्थीकर्म-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-आयुष्यकर्म-मेधाजनन-नामकरण-निष्क्रमण-अन्नप्राशन-चूडाकर्म-उपनयन-वेदारम्भ-समावर्तन-पञ्चमहायज्ञाः-पाकयज्ञादयः वर्णितास्सन्ति। संस्काराणां संख्यायाः विषये मतवैभिन्नतायामपि तेषु विरोधाभासं न दृश्यते अपितु एषा विभिन्नता संस्काराणां महत्त्वं परिवर्धयन्ती एव, इति प्रतिभाति।

प्रमुखेषु संस्कारेषु वेदारम्भस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। गौतमस्मृतौ यथा चत्वारि वेदव्रतानीत्युक्त्वा वेदारम्भसंस्कारः विहितः। तद्वदेव पारस्करगृह्यसूत्रे वेदब्रह्मचर्यं चरेत् इत्युक्त्वा वेदाध्ययनं विहितम्। वेदारम्भः संस्कारेणैव उपनयनसमावर्तनयोः साक्षात्सम्बन्धो वर्तते। उपनयनसंस्कारेण संस्कृतः कश्चिच्चद् ब्रह्मचारी गुरुं प्रति गच्छति तत्र गत्वा वेदानामध्ययनं करोति। तत्र गमनस्योद्देश्यं वेदाध्ययनमेव तस्माच्च वेदारम्भसंस्कारः उपनयनसंस्कारस्य ध्येयः वर्तते। संस्काराणां परिगणनायां वेदारम्भसंस्कारानन्तरम् अपरः संस्कारो भवति समावर्तनसंस्कारः। यदा च वेदानधीत्य यदा स उपनीतो ब्रह्मचारी गृहं समावर्तति तदा तस्य समावर्तनसंस्कारो भवति। अतश्च अस्य संस्कारस्य अस्तित्वं वेदारम्भसंस्कारेणैव वर्तते। द्विजानां कृते अस्य संस्कारस्य अनिवार्यत्वस्य विषयेऽपि अन्यायेषु स्मृतिग्रन्थेषु अभिहिता, तत्रोक्तं यत् यः कश्चिच्चद् द्विजः वेदानामध्ययनं न करोति तर्हि सः शूद्रत्वमाप्नोति। इतोऽपि ब्राह्मणानां कृते वेदस्य निष्कारणमध्ययनं विहितं वर्तते। अनेन प्रकारेण उपनयनसमावर्तनयोः कारणभूतो महत्त्वपूर्णो द्विजानां कृते अनिवार्यो हि कश्चिच्चद् वेदारम्भसंस्कारः।

स्वत्वस्य परिचयः – वेदारम्भसंस्कारेण वेदानामध्ययनस्य आरम्भो भवति। तत्र स उपनीतः ब्रह्मचारी स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति अध्ययनविधिना स्वकुलगोत्रप्रवरानुसारेण स्वकीयायाः वेदशाखायाः अध्ययनं करोति। वेदशब्देन चात्र संहिता-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्द-ज्योतिषात्मकः सम्पूर्णवैदिकसाहित्यः गृह्यते। अनेन प्रकारेण समग्रवैदिकवाङ्मयस्य परिज्ञानेन तस्मै ब्रह्मचारिणे स्वत्वस्य परिचयो भवति । वेदारम्भसंस्कारो ह्ययं भारतीयानां कृते स्वत्वपरिचायकः। वेदो हि भारतीय संस्कृतेरात्मा वर्तते। वेदानां ज्ञानं विना न कश्चिच्चद् भारतीयां संस्कृतिं परिज्ञातुं शक्नोति। वेदाध्ययनेन तस्मै ऋषीणां मनीषायाः, स्वकीयोन्नतायाः सभ्यतायाः संस्कृतेश्च ज्ञानं भवति। येन स्वत्वपरिचयेन तस्य स्वाभिमानः आत्मविश्वासश्च परिवर्धति। तस्य न केवलं स्वकीय-कुलगोत्रसम्बन्धि-स्वाभिमानं वर्धयति अपितु परिवारेण सममेव समाजस्य राष्ट्रस्य च कृतेऽपि सम्मानं परिवर्धितो भवति। वेदानामध्ययनेनैव भारतीयायाः उन्नतायाः सभ्यतायाः, श्रेष्ठतमायाः भाषायाः, वेशभूषायाः, संस्कृतेश्च तात्त्विकं वास्तविकञ्च परिज्ञानं भवति। स्वत्वस्य परिचयाभावे तथा च स्वकीय-संस्कृतिविषयकतात्विकज्ञानाभावे हि कश्चिच्चदपरेषां सभ्यतां संस्कृतिञ्चोन्नतं मत्वा हीनभावनाया ग्रस्तो भवति। आत्मानं हीनं मत्वा स आत्मविश्वासेन कार्यं कर्तुं न शक्नोति, न हि च समुन्नतिं प्राप्तुं शक्नोति। तस्मात् वेदारम्भसंस्कारेण क्रियमाणः स्वत्वस्य परिचयः

‘जाने न जाने’

राष्ट्रे दिव्ये भारते जन्म जाने।
पौनःपुन्यं जन्म जाने न जाने॥१॥
नामं नामं भारतं जन्मभूमिम्।
प्राणान् मोक्ष्ये तत्र जाने न जाने॥२॥
प्रीती रीती राष्ट्रिया मेस्तु धन्या।
ओतप्रोता स्याद्धि जाने न जाने॥३॥
जैत्री मैत्री मे त्वया निश्छला स्यात्।
मध्ये तिष्ठेत् कोपि जाने न जाने॥४॥
आस्ते देहो धन्यधन्यो मदीयः।
राष्ट्रं रक्ष्यं तेन जाने न जाने॥५॥
आत्मा भूमे! तेऽधमर्णः सदैव ।
दासीभूतो दैव! जाने न जाने॥६॥
जन्ये जाते शत्रुसीम्नि प्रविष्टः।
किं किं चक्रे तत्र जाने न जाने॥७॥
शौर्यं धैर्यं भोः जयस्ते नमस्ते।
शेषाःप्राणाः सन्ति जाने न जाने॥८॥
प्राणाः स्युर्नो वास्तु हस्ते त्रिङ्गः।
भूमौ स्वर्गे वास्मि जाने न जाने॥९॥
राष्ट्र-प्रेमा स्यां सुकर्मा सुधर्मा।
कोऽहं सोऽहं राष्ट्र! जाने न जाने॥१०॥
मातृभूमेः सन्ति भक्ता अनन्याः।
सेवालग्नः क्व क्व जाने न जाने॥११॥
शालिन्युक्ता मातृभूमिर्मदीया।
मुग्धो बालो त्वां नु जाने न जाने॥१२॥
रामः कृष्णो यत्र विष्णुस्वरूपः।
तं जानेहं ब्रह्म जाने न जाने॥१३॥
संख्यावन्तः सन्ति बन्धो कियन्तः।
काव्ये व्यग्राः सन्ति जाने न जाने॥१४॥
काव्यात्मास्ते सद्रसाप्लावितं यत्।
तल्लीनोऽहं ब्रह्म जाने न जाने॥१५॥

प्रणेता

प्रो. ताराशंकरशर्मा पाण्डेयः

संस्थानगीतिका

-डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी

श्रुतिसारभारविचारहारं ग्राहयत् प्रतिपलमलं
निजसंस्कृतिं जनमोहिनीं संवर्द्धयत् कविकुलकलम्।
ऋषिमुनिमहापुरुषादिभूषितसंस्कृतं जनयत् श्रुतं
संस्थानमेतज्जयतु भुवि उत्तरप्रदेशजमद्भुतम्॥ १
वसुधादिकविकमनीयरचनासारकं गुणिमन्दिरं
भवभूतिपञ्चमवेदभारतभावभावनचन्द्रिम्।
कविकालिदासकलाकलापं दर्शयत् कविर्साश्रितं
संस्थानमेतज्जयतु भुवि उत्तरप्रदेशजमद्भुतम्॥ २
प्राकृतकवित्वविकासकं मृदुपालिकाव्यविभावकं
पुरुषार्थपथसंसर्जकं प्रादेशिकं गुरुदर्शकम्।
भाषाप्रसारणधर्मलीनमलौकिकं बुधभावितं
संस्थानमेतज्जयतु भुवि उत्तरप्रदेशजमद्भुतम्॥ ३
योगप्रयोगपुरोहितादिसुराष्ट्रवैभवरक्षकं
निद्रानिमीलितचक्षुषां द्रुतमेव नेत्रविमोचकम्।
साहित्यदर्शनमूलभित्तिनवीनकविगुणशोधकं
संस्थानमेतज्जयतु भुवि उत्तरप्रदेशजमद्भुतम्॥ ४

पञ्चदशभागः पञ्चचामरवृत्तम्

-डॉ राहुल पोखरियाल

महर्षयो ह्यलेखिषुर्ललामशास्त्रमद्भुतं
विचारसारमोक्षपद्धतिप्रयाणसौष्टवम्।
तिरस्कृतं पुराणमन्थनं जनैस्सुधीनिधे
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
सुयोगमाययाऽययौ महर्षिणां च धीमता-
मशेषशास्त्रशब्दराशिर्वैभवं पुरा सताम्।
अमूल्यरत्नवर्जनं व्यधायि चाविवेकिभिः
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
वसूदयेहयैव शिक्षणं प्रवर्ततेऽनिशं
न नैतिकं न नैष्टिकं प्रशिक्षणं न चानघम्।
विमूढपूरुषाः प्रतीपमार्गगामिनस्सदा
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
गुरुपदेशपालने लसन्मतिर्महासुखं
अलब्ध सत्यसञ्चयं भवाब्धिनीतिसुन्दरीम्।
सुधीः कलौ मलीनधीरभूतद्रघूतमप्रिय
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
निशम्यतां षडङ्गवेदधर्मशास्त्रशाश्वतं
निपीयतां जगद्गुरोः सदा कथारसामृतम्।
प्रदीयतां हि सन्मतिर्मतीष्टशिष्टदृष्टिद
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
निगद्यतां मुखारविन्दसंस्कृतं सनातनं
वितन्यतां स्वजीवनेऽद्य शास्त्रनीतिसौरभम्।
मनोगतं च चिन्तनं त्वदीयपादपङ्कजे
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
क्वचिन्न शिष्यदर्शनं क्वचिन्न शिक्षका बुधाः
क्वचिन्न कालबद्धता क्वचिन्न नैष्टिकी क्रिया।
समीक्ष्य सारभारतां क्वचिन्न चित्तसौख्यता
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
सुवित्तहीनशिक्षणं प्रवर्ततां प्रधानतः
समाननीतिपालनं समीहतां समन्ततः।
अतीव वित्तभारकारणान्न शिक्षितो जनः
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
न मुक्तभोजनं न मुक्तसाधनं न भाषणं
प्रदेहि कौशलं तथा यथार्जयाम्यहं स्वतः।
प्रमुक्तलिप्सया च निष्क्रिया नरास्सुखोदधे
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥
मनोभिरामकामनां प्रयच्छ सिद्धसाधनां
चमत्कृताकृतिशिशरोमणिर्जितेन्द्रियो मम ॥
चिदैकमन्त्रमालया स्मराणि मन्दयात्रया
कपीश्वर प्रपाहि मां हि बद्धपाशपिञ्जरे॥

॥अद्भुतपाण्डित्यम्॥

त्वल्लीलालपनप्रवणानामद्भुतपाण्डित्यम्।
नयनाञ्जलकम्पनमवलोक्य हि लिखति महाकाव्यम्।
त्वल्लीला.....॥

-डॉ. निरंजन मिश्र

गता शाटिका गतञ्चाञ्चलं तदपि मनोहरवेषम्।
कंकणकिङ्किणिनूपूरहीनं वदनं सभ्यनिपेयम्।
स्वतन्त्रतामुखमण्डनकेलिनिरूपणपाण्डित्यम्
लिखति नवीनं रमणीरमणप्रीतिकरं भाष्यम्॥
त्वल्लीला.....॥

अलककर्तनं करजवर्धनं कृत्रिमलावण्यम्।
अवगुण्ठनहेलाविषये तव दिव्यं दाक्षिण्यम्।
वदनसरोरुहमधुपगुञ्जनश्रुतिधरपाण्डित्यम्
विलिखति चंचलचाटुकारचरणामरमधुकाव्यम्॥
त्वल्लीला.....॥

लज्जाकर्पटविक्रयणे तव दीक्षा कविकमनीया।
गुरुजनवचनविनिन्दनकर्मणि नवरीती रसनीया।
मदिराधरचुम्बनरसिकाननदीपितलावण्यम्
गायति तवगुणगौरवगानं यदुत्तमं काव्यम्॥
त्वल्लीला.....॥

प्रवाहिता येन सुकाव्यधारा

-डॉ. युवराजभट्टराई

समवाप्तसाहित्याकादेमीयुवपुरस्कारः

वार्ताहरो वाचकलेखकौसौ,
सम्पादकत्वैपि सदाग्रगण्यो।
वार्ताविधानस्य विभूषणायम्,
सत्ख्यातिलब्धः युवराजनाम॥१
यो वाक्पटुः सभ्यसमाजमध्ये,
प्रवाहिता येन सुकाव्यधारा।
वशिष्टगोत्रोद्भव-भट्टराई
भाषाविदाञ्चास्ति सदैव मान्यः॥२
सम्पादनं कार्यविशिष्टमस्ति,
श्रमेण साध्यं नियमेन सर्वम्।
प्रवाचकाः तेन भवन्ति सिद्धाः,
सम्पादकस्तत्र न दृश्यतैसौ॥३
वार्ताः समस्ताश्च यथाभिमत्या,
सम्पाद्य दत्ताः पठनाय वक्त्रे।
पठन् सः यातः जगतां प्रसिद्धं,
सम्पादकस्य क्व भवेत् प्रतिष्ठा?॥४
सर्वत्र दृश्यो यशसा प्रशस्यो,
वार्ताप्रवक्ता भवति प्रतिष्ठः।
सम्पादकः केवलमस्ति यूसौ,
गौरेव भारं वहतीव वक्तुः॥५
वक्तुः! त्वदीयं कथमस्ति तत्त्वम्,
जानामि नाहं भवदीयभावम् ।
सम्पाद्य दत्ताः खलु सर्ववार्ताः,
काठिन्यपूर्णं प्रतिभाति तुभ्यम्॥६

वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते

अद्य देशे समाजे च गेहेऽथवा
नैव शान्तिश्च सर्वत्र लोकेऽधुना
वैकृतं मानसं मानुषाणां यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥
वेदशास्त्रेषु सत्यं यथा वर्णितं
प्राणिमात्रे विधेया दया सर्वदा
नोपकारं विधातुं कदाचिद्यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥

डॉ लवलेशकुमारमिश्रः

कोऽपि दुष्टो भवेत् सज्जनो वा न वा सज्जनो वै कदाचिन्न दुष्टो
भवेत् सज्जनं हन्ति दुष्टो जनो वै यदा वच्मि सत्यं तदा मे मनो
दूयते॥
यो नरो नैव सत्यं प्रियं भाषते
नैव नूनं कदाचिद्धितं वाञ्छति
स्वार्थसंसिद्धये सर्वमेतद्यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥
देवभाषां पठित्वा यथा जीवने
नागतेयं विचारेषु सद्धर्मता
नोचितं वक्ति सत्यं विशिष्टं विना
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥
भारतोत्थानहेतोः पठेत् पाठयेत्
काऽपि भाषा विशिष्टा प्रिया सर्वदा
नो पठेत्संस्कृतञ्छ्रद्धया वै यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते
कोऽपि देवार्चको देवपूजागृहे
याचते नैव भक्तिं प्रभोस्सन्निधौ
दृश्यते दृश्यमेतत् विचित्रं यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥
जातयो यत्र सत्यं पुराकालतो
जातिभेदो न नूनं कदाचिद्यथा
दृश्यते स्वार्थहेतोश्च भेदो यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥
शक्तिसामर्थ्यसम्पन्नतज्जीवनं
लोकमध्ये प्रशंसास्पदनिश्चितम्
धर्मतत्त्वे गतिर्जायते नो यदा
वच्मि सत्यं तदा मे मनो दूयते॥

पाठकानां कृते सूचना

कृपया ‘संस्कृत-संवादः’ पाक्षिकवार्तापत्रस्य ग्राहकत्वं
स्वीकर्तुम् आजीवनं सदस्यताशुल्कः- रु. २५००/-,
पञ्चवार्षिकशुल्कः रु. ११००/- (संस्थादीनां कृते)
द्विवार्षिकशुल्कः रु. ४८०/- (व्यक्तीनां कृते)
मनिऑर्डरः, चैकः, ड्राफ्टः, इत्यनेन ‘संस्कृत-संवाद’
इतिनाम्नः सम्पादकीयकार्यालये प्रेषयेयुः। अथवा अस्यां
वित्तकोषसंख्यायां (A/C) शुल्कराशिः प्रेषयितुं
शक्यते। वित्तकोषविवरणम्

Sanskrit samvad,

Current A/C No. 224902000000142,
Indian Overseas Bank, Yamuna Vihar,
Delhi-110053
IFC Code- IOBA0002249

आध्यात्मिकनगरेषु अपि वैश्वकशिखरसम्मेलनस्य प्रभावः, 'वृत्त्याः गङ्गा' भविष्यति प्रवाहिता

लखनऊ। योगिसर्वकारेण आध्यात्मिकनगराणाम् अयोध्या-काशी-मथुरा-चित्रकूट-सीतापुर-मिर्जापुर-प्रयागराज-चेत्यादीनां पृथक् परिचयः दत्तः । प्रथमकार्यकालात् एव एतेषां नगरानां समग्रविकासः योगिनः आदित्यनाथस्य ध्येयम् अस्ति । एकतः यत्र अयोध्यायां पञ्चशतवर्षाणां प्रतीक्षानन्तरं श्रीराममन्दिरस्य निर्माणं क्रियते, अपरतः काश्यां विश्वनाथवीथीकायाः कारणात् श्रद्धालुनां सङ्ख्यायाम् अपि तीव्रतया वृद्धिः भवति । मिर्जापुरे विन्ध्यवीथीकायाः निर्माणं प्रचलति तु सीतापुरे नैमिशारण्यतीर्थस्थलस्य सौन्दर्यीकरणं कृत्वा धरोहरस्य सम्मानः कृतः । श्रीकृष्णस्य जन्मभूमिः मथुरा वा प्रयागराजः भवतु, सर्वकारेण सर्वाणि तीर्थस्थानानि विकसितानि । तिरुपतिबालाजी-वैष्णोदेवी-शिरडीसाई चेत्यादयः अनेके एतादृशाः मन्दिराः सन्ति, ये स्वस्वराज्यस्य आयसृजनस्य, वृत्त्याः च बृहत् स्रोतः सन्ति । एतादृशे सति प्रमुखधार्मिकतीर्थस्थलेभ्यः उत्तरप्रदेशः न केवलं आध्यात्मिकरूपेण अपितु आर्थिकरूपेण अपि पराकाष्ठां प्राप्स्यति । वैश्वकनिवेशकशिखरसम्मेलनस्य माध्यमेन एतेषु सप्तनगरेषु चतुर्दशसहस्रोत्तरचतुर्लक्षकोटिरूप्यकाणां निवेशः कृतः तथा च वृत्त्याः पञ्चत्रिंशत्सहस्रोत्तरचतुर्लक्षधिकाः अवसराः सृजिताः ।

अयोध्यायां मर्यादा पुरुषोत्तमश्रीरामस्य मन्दिरस्य निर्माणं तीव्रतया प्रचलति । 2024तमस्य वर्षस्य जनवरीमासं यावत् सर्वकारेण अस्य राष्ट्रमन्दिरस्य निर्माणं पूर्णं कर्तुं लक्ष्यं निर्धारितम् अस्ति । मन्दिरस्य निर्माणानन्तरं पर्यटन-विश्रामालयः-रसद-चेत्यादिषु अनेकक्षेत्रेषु वृत्त्याः अवसराः सृजिताः भविष्यन्ति । वैश्वकशिखरसम्मेलने एतेषु नगरेषु 45402कोटिरूप्यकाणां प्रस्तावाः प्राप्ताः । एतेन माध्यमेन 53472युवानः वृत्त्या सह सम्बद्धाः भविष्यन्ति । सीतापुरस्य नैमिशारण्ये भारतस्य वैदिकसाहित्यस्य लेखनम् अभवत् तत्र 28304कोटिरूप्यकाणां निवेशप्रस्तावाः प्राप्ताः । सीतापुरजनपदे अपि अनेन माध्यमेन 25852सङ्ख्यकेभ्यः युवभ्यः स्वगृहेषु वृत्त्याः प्राप्स्यन्ति ।

काश्यां विश्वनाथवीथीकायाः निर्माणानन्तरं अत्रैव श्रद्धालुनाम् आवागमनं वर्धितम् । वीथीकायाः अनन्तरं प्रसादवितरकखतिलक-चन्दनस्थापकै सह लघुवृत्त्याः वृहद् अवसराः सृजिताः तु पर्यटनस्य अपि अतीव शीघ्रं वृद्धिः अभवत् । एतेन सह अत्रैव विभिन्नक्षेत्रेषु निजी उद्यमिनः माध्यमेन सर्वकारः अपि वृत्त्याः अवसराः प्रदातुं आशावान् अस्ति । काश्यां निवेशार्थं चतुस्त्रिंशत्यधिकचतुर्शतप्रस्तावाः सर्वकारेण प्राप्ताः सन्ति । आहत्य चतुर्विंशत्यधिकद्विशतकोटयोत्तरसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकलक्षानां निवेशस्य योजनामाध्यमेन अष्टाधिकैकशतोत्तरपञ्चत्रिंशत्सहस्रैकलक्षं जनेभ्यः वृत्तिः प्राप्स्यन्ते । तस्मिन् एव काले मिर्जापुरस्य विन्ध्यचलधाम्यां विन्ध्यवीथीकायाः कार्यमपि द्रुतगतिना प्रचलति । अत्र माँ विन्ध्यवासिनी इत्यस्याः द्वारे श्रद्धालुनां विशालः सम्मर्धः जनयति । मिर्जापुरस्य वित्तकोषे अपि वैश्वकशिखरसम्मेलनमाध्यमेन 64010कोटिरूप्यकाणां प्रस्तावाः आगताः । सर्वकारः पञ्चविंशतिसहस्रयुवभ्यः विन्ध्याचले वृत्तिं उपलब्धुं प्रयत्नशीलः ।

श्रीकृष्णस्य जन्मभूमिः मथुरा, भगवान् श्रीरामेण सह सम्बद्धं चित्रकूट-सङ्गमनगरस्य प्रयागराजस्य सर्वकारेण अधिकं विकसितम् । 2019तमे वर्षे आयोजिते प्रयागराजकुम्भे सर्वकारेण अस्य नगरस्य स्थितिः परिवर्तिता । सर्वकारस्य अनेन निर्णयेन स्थानीयजनैः सह देशे प्रदेशे च अपि करतलवादनं प्राप्तम् । योगिसर्वकारेण न केवलं एतानि नगराणि आर्थिकदृष्ट्या समृद्धानि कर्तुं उपक्रमः कृतः, अपितु वैश्वकशिखरसम्मेलनमाध्यमेन वृत्त्याः अवसराः अपि सृष्टाः । अत्र पर्यटनं, विश्रामालयः चेत्यादिषु अनेकक्षेत्रेषु निवेशकानां कृते अपि सुगममार्गः सज्जीकृतः अस्ति । मथुरायां 23798 कोटिरूप्यकाणां निवेशेन 50387सङ्ख्यकाः, चित्रकूटनगरे 78471सङ्ख्यकाः जनानां कृते 63059कोटिरूप्यकाणां, प्रयागराजे 67033सङ्ख्यकाः जनानां कृते 53152कोटिरूप्यकाणां च वृत्त्याः सृजिताः भविष्यन्ति ।

योजनानां क्रियान्वयने उत्तरप्रदेशः प्रथमस्थाने-मुख्यमन्त्री योगी

लखनऊ। मुख्यमन्त्रिणा योगिना आदित्यनाथेन सद्ने विपक्षस्य नकारात्मकदृष्टिकोणस्य प्रतिक्रियारूपे सर्वकारस्य उपलब्धीनां विषये उक्तम् । तेनोक्तं यत् उत्तरप्रदेशः योजनानां क्रियान्वयने प्रथमस्थाने अस्ति । मुख्यमन्त्रिणा योगिना उक्तं यत् उत्तरप्रदेशः इक्षु-उत्पादने प्रथमस्थाने अस्ति । उज्ज्वला योजनायाः अन्तर्गतं संयोजनं दातुम् उत्तरप्रदेशः देशे प्रथमस्थाने अस्ति । योजनायाः अन्तर्गतं राज्ये अद्यावधि 1.74कोटिपरिजनेभ्यः निःशुल्कं पाकगैससंयोजनं प्रदत्तम् अस्ति । एक्सप्रेसमार्गे उत्तरप्रदेशः प्रथमस्थाने अस्ति । राज्यस्य श्रमिकानां, वीथिविक्रेतृणां च अनुरक्षणानुदानं प्रदातुं सः प्रथमस्थाने अस्ति । अटल-अनुवृत्तियोजनायाः लाभं दातुं राज्यं प्रथमस्थाने अस्ति । प्रधानमन्त्रीजीवनज्योतियोजनायाम् उत्तरप्रदेशः प्रथमस्थाने अस्ति । उत्तरप्रदेशे षड्नवतिलक्षं सूक्ष्मलघुमध्यमोद्यमस्य संस्थाः सन्ति । एषः उत्तरप्रदेशस्य औद्योगिकाधारशिला अस्ति, अस्मिन् अपि उत्तरप्रदेशः प्रथमस्थाने अस्ति । कृषिनिवेशेषु कृषकाणां कृते देयानुदानरूपेण प्रत्यक्षलाभहस्तान्तरणद्वारा भुगतानं कर्तुम् उत्तरप्रदेशः प्रथमक्रमाङ्कस्य राज्यः अस्ति । उत्तरप्रदेशं तत् राज्यं यत् देशे अधिकतमं चिकित्सामहाविद्यालयानाम् निर्माणं कृत्वा 'एकजनपदः, एकचिकित्सामहाविद्यालयः' इति निर्माणं प्रति अगच्छत् । अद्य उत्तरप्रदेशः खाद्यधान्यस्य उत्पादनस्य प्रथमस्थाने अस्ति । उत्तरप्रदेशः प्रकृतेः ईश्वरस्य च अपारकृपा-राज्यम् अस्ति । प्रत्येकं निर्धनगृहे शौचालयस्य व्यवस्थापनस्य विषये अपि उत्तरप्रदेशः प्रथमस्थाने अस्ति । उत्तरप्रदेशः देशस्य प्रथमं राज्यं यत् मानववन्धजीवविग्रहं आपदारूपेण घोषितवान् । कौशलविकासनीतिं कार्यान्वितं प्रथमं राज्यम् अस्ति । मुख्यमन्त्रिणा अपि उक्तं यत् प्रधानमन्त्री आवासयोजनायाः अन्तर्गतं राज्यस्य ग्रामीणनगरेषु 12.77लक्षं निर्धनजनानाम् एकैकं गृहं विना किमपि भेदभावं प्रदत्तम् अस्ति । अस्मिन् अपि उत्तरप्रदेशः प्रथमक्रमाङ्के अस्ति । राज्यस्वास्थ्यनीतिं कार्यान्वितुं उत्तरप्रदेशः देशस्य प्रथमक्रमाङ्कराज्यम् अस्ति । ई-अभियोजनव्यवस्थायाः प्रयोगे उत्तरप्रदेशः प्रथमाङ्कस्य राज्यः अस्ति । दुग्धनिर्माणे अपि यूपी प्रथमक्रमाङ्कस्य राज्यम् अस्ति । सः अवदत् यत् स्वामित्वयोजनायाः अन्तर्गतं राज्ये अद्यावधि 50.37लक्षाधिकानि गृहाणि निर्धनानाम् उपलब्धन्ते । जाति-पन्थ-धर्म-विवेकं विना निर्धनानाम् लाभाः प्रदत्ताः आसन् । एषः एव अस्ति सर्वेषां समर्थनम्, सर्वेषां विकासः, सर्वेषां विश्वासः, सर्वेषां प्रयासः च ।

योगीसर्वकारेण प्रस्तुतं क्रमशः षष्ठम् अपि च द्वितीयकार्यकालस्य द्वितीयम् अर्थसङ्कल्पपत्रम्

लखनऊ।

अस्माभिः तु समुद्रस्य मार्गं परिवर्तितम् ।

मोदिना योगिना चिन्तनपद्धतिः परिवर्तिता ।।

भवन्तः वदन्ति स्म किमपि न भविष्यति ।

अस्माभिः भवताम् अपि चिन्तनपद्धतिः परिवर्तिता ।।

वित्तमन्त्रिणा सुरेशखन्नाद्वारा एताभिः पङ्क्तिभिः स्वस्य अर्थसङ्कल्पभाषणस्य समापनं कृतं, सम्पूर्णं सभागारं करताडनेन गुञ्जायमानम् अभवत् । यथा अपेक्षितम् आसीत्, योगिनः अर्थसङ्कल्पपत्रं तथैव अभवत् । अर्थसङ्कल्पपत्रे प्रदेशस्य जनानां समृद्ध्या तस्याः प्रगत्या चेत्यादिभ्यां सहैव प्रदेशं आगामिषु वर्षेषु एकखरब-अर्धव्यवस्थां कर्तुं लक्ष्यस्य सम्पूर्णं मार्गचित्रम् अर्थसङ्कल्पपत्रे

दृष्टम् । युवालखनऊ-महिलाखनिर्धनलखनऊ-वृद्ध-दिव्याङ्ग-कृषक-चेत्यादिभिः सह मुख्यमन्त्रिणा योगिना अर्थसङ्कल्पे प्रत्येकं वर्गस्य, समुदायस्य च अवधानं स्थापितम् तत्रैव प्रदेशे वैश्वकशिखरसम्मेलनं-23 इत्यस्य अन्तर्गतं विशालं निवेशम् उद्दिश्य उत्तमायां आधारभूतसंरचनायां उत्तमे विकासे च विशेषम् अवधानं दत्तम् । एतत् अर्थसङ्कल्पपत्रम् अन्येषु अपि अनेकेषु विषयेषु ऐतिहासिकम् आसीत् । एतत् योगीसर्वकारस्य क्रमशः षष्ठं अर्थसङ्कल्पपत्रम् आसीत्, द्वितीयकार्यकालस्य अमृतकालस्य च द्वितीयम् अर्थसङ्कल्पपत्रम् अपि आसीत् । तत्रैव एतत् प्रदेशस्य इतिहासे बृहत्तमम् अर्थसङ्कल्पपत्रम् अपि आसीत् । प्रस्तुतस्य अर्थसङ्कल्पस्य विस्तारः 6,90,242.43कोटिरूप्यकाणि अस्ति । राज्यसर्वकारस्य गतवर्षस्य वास्तविकम् अर्थसङ्कल्पं 6.15लक्षकोटिरूप्यकाणाम् अपि च अनुपूरकम् अर्थसङ्कल्पपत्रं 33,769कोटिरूप्यकाणाम् आसीत् ।

सर्वदा इव अस्मिन् समये अपि कृषकेभ्यः अस्मिन् अर्थसङ्कल्पे विशेषं ध्यानं दत्तम् । तेषां रुचिभिः सह तस्य शिक्षायाः विषये अपि ध्यानं आसीत् । अर्थसङ्कल्पघोषणानुसारं द-मिलियन-फार्मर्स-विद्यालयस्य कृते कृषकपाठशालानाम् आयोजनं करिष्यते । स्थायीकृषेः राष्ट्रियाभियानयोजनायाः कृते एकत्रिंशत्यधिकाष्टशतकोटिः त्रिनवतिलक्षरूप्यकाणि व्ययितानि भविष्यन्ति । एतेन सह प्राकृतिककृषेः राष्ट्रियाभियानयोजनायाः विषये त्रयोदशाधिकैकशतकोटिः द्विपञ्चाशत्तिलक्षरूप्यकाणां प्रावधानं कृतम् अस्ति । कृषकाणां कृते निजनलकूपेषु अवहारमूल्ये विद्युतापूर्तिः निमित्तं पञ्चाशतोत्तरनवशताधिकैकसहस्रकोटिरूप्यकाणि स्वीकृतानि सन्ति । राष्ट्रियकृषिविकासयोजनायै चतुराशीत्यधिकनवशतकोटिः चतुर्पञ्चाशत्तिलक्षरूप्यकाणां व्ययस्य घोषणा कृता अस्ति । एतदेव न, राष्ट्रियसस्यबीमायाः कृते त्रिपञ्चाशताधिकसप्तशतकोटिः सप्ततिलक्षरूप्यकाणि, उत्तरप्रदेशमिलेट्स्-इत्यस्मिन् पुनरुत्थानकार्यक्रमे पञ्चपञ्चाशत्तिलक्षकोटिः षष्टिलक्षरूप्यकाणि व्ययितानि भविष्यन्ति । राज्यस्य चतुर्षु कृषिविश्वविद्यालयेषु एग्रीटेक्-स्टार्टअप-योजनायाः कृते विंशतिकोटिरूप्यकाणां व्यवस्था अपि अनुमोदिता अस्ति । एतेन सह महात्माबुद्धकृषि-प्रौद्योगिकी-विश्वविद्यालयस्य आरम्भः कुशीनगरे पञ्चाशत्तिलक्षरूप्यकैः भविष्यति ।

संस्कृत्या आध्यात्मिकतया च पूर्णा भविष्यति उत्तरप्रदेशवैश्वकशिखरसम्मेलनस्य सन्ध्या

लखनऊ। विश्वस्य सर्वेभ्यः निवेशकान् उत्तरप्रदेशे निवेशार्थं आकर्षयन् उत्तरप्रदेशस्य योगिसर्वकारः फरवरीमासस्य दशदिनाङ्कतः द्वादशदिनाङ्कपर्यन्तं भवितुं शक्नुवन्तः उत्तरप्रदेशवैश्वकनिवेशकशिखरसम्मेलनं भव्यं कर्तुं सर्वसम्भवं प्रयासं कुर्वन् अस्ति । अस्य भव्यस्य आयोजनस्य माध्यमेन न केवलं योगिसर्वकारः निवेशकान् राज्ये उद्योगानां कृते अनुकूलवातावरणस्य विषये सूचयिष्यति तथा च तेषां विविधनीतिद्वारा तेषां लाभस्य विषये सूचयिष्यति, अपितु विभिन्नैः सांस्कृतिककार्यक्रमैः उत्तरप्रदेशस्य संस्कृतियाध्यात्मतया च सह तान् सम्बद्धं करिष्यति अपि च प्रयासं करिष्यति । मुख्यमन्त्रिणः योगिनः आदित्यनाथस्य निर्देशानुसारम् अस्य कृते प्रयत्नाः आरब्धाः सन्ति । उत्तरप्रदेशवैश्वकनिवेशकशिखरसम्मेलनस्य कृते बहवः प्रसिद्धाः कलाकाराः आमन्त्रिताः सन्ति । एते कलाकाराः फरवरीमासस्य दशदिनाङ्के क्षेत्रीयसत्रस्य अन्ते भवितुं शक्नुवन्तः सांस्कृतिकसन्ध्यायां प्रदर्शनं करिष्यन्ति तथा च न केवलं देशस्य विश्वस्य च निवेशकानां मनोरञ्जनं करिष्यन्ति, अपितु संस्कृतिविषये आध्यात्मिकतायां च अवगताः करिष्यन्ति । एतस्य अनन्तरम् अपि तंबूनगरस्य सांस्कृतिकसभागारे नित्यं एते कार्यक्रमः भविष्यन्ति । एतेषु कार्यक्रमेषु प्रमुखैः कलाकारैः सह प्रायः पञ्चशतजनाः प्रदर्शनं करिष्यन्ति इति विश्वासः अस्ति ।

कालिदासः विश्वस्य सर्वश्रेष्ठः शृङ्गारलेखकः जयपुरे भव्यतया समनुष्ठितः संस्कृत चलच्चित्रमहोत्सवः

जयपुरे राजस्थानसंस्कृताकादम्या स्वतन्त्रतायाः अमृतमहोत्सवम् उपलक्ष्य आनुष्ठितस्य अखिल-भारतीय-माघ-महोत्सवस्य अन्तर्गतं जयपुरस्य जैम सिनेमा इत्याख्ये चलच्चित्र-मन्दिरे गत-शनिरविवासरयोः फरवरी मासस्य अष्टादश-नवदश दिनाङ्कयोः रिफ फिल्म क्लब इत्यस्य सहयोगेन द्विविधस्यः

संस्थापकः सोमन्द्रहर्षः, कार्यक्रमप्रवर्तिका अंशुः हर्षः समवाप्तसाहित्याकादेमीयुवपुरस्कारः डॉ. युवराज भट्टराई च संस्कृत चलच्चित्र-संवर्धन-विषये परिचर्चा विहितवन्तः। अस्मिन् अवसरे राजस्थान सर्वकारस्य मन्त्री महेश जोशी, विप्र कल्याण बोर्ड इत्यस्य अध्यक्षः महेश शर्मा, शासनसचिवप्रमुखा गायत्री राठौडः,

वस्तुतः संस्कृते सर्वप्रकारकं ज्ञानं निहितम् अस्ति। संस्कृते शृङ्गारश्चापि विशिष्टः वर्तते। संस्कृतं शिष्टाचारस्य भाषास्ति। संस्कृत-वाङ्मये सर्वे रसाः प्राप्यन्ते, येषां चलच्चित्र-माध्यमेन लोकसमक्षं प्रस्तवन्स्य आवश्यकता वर्तते। तत्रैव शाकुन्तलमिति चलच्चित्रस्य मुख्यनायकः राज्ञः दुष्यन्तस्य भूमिकायां प्रवर्तनपरः

राष्ट्रिय-संस्कृत फिल्म फेस्टिवल इति संस्कृत-चलच्चित्र महोत्सवः परिपालितः। एतद् अन्तर्गतं प्रथमे दिवसे उद्घाटन-समारोहस्य अनन्तरं संस्कृतस्य आदि शंकराचार्यः इत्याख्यं चत्वारिंशद्वर्ष-पुराचीनं चलच्चित्रं, भगवदज्जुकमित्याख्यं प्रहसनपरं चलच्चित्रं च प्रदर्शितम्। तदनु द्वितीये दिवसे अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति कालिदासीयं नाट्याधारितं शाकुन्तलम् इति शृङ्गारपरं चलच्चित्रं प्रदर्शितं येन खलु उपस्थितानां दर्शकानां मनांसि मन्त्र-मुग्धीकृतानि एतदन्तर्गतं उभयोः दिनयोः संस्कृत चलच्चित्रस्य ऐतिह्यं भविष्यं चावलम्ब्य 'टॉक शो' इति परिचर्चापि समायोजिता। तत्र हि प्रथमे दिवसे 'संस्कृत सिनेमाः अतीत से वर्तमान तक' इति विषये परिचर्चा अनुष्ठिता। द्वितीये दिने च "संस्कृत सिनेमा : भविष्य के साथ संवाद" इत्याख्ये विषये परिचर्चा अभूत्। परिचर्चायां शाकुन्तलम् चलच्चित्रस्य निर्देशकः दुष्यन्त श्रीधरः, भगवदज्जुकं चलच्चित्रस्य निर्देशकः यदु विजयकृष्णन्, चलच्चित्र-समीक्षकः ऑस्ट्रेलिया देशीयः चार्ल्स थॉमसनः, स्पेन् देशीयः संस्कृतमनीषी ऑस्कर पुजोलः, अभिनेता शुभम सहरावतः, अभिनेत्री ज्वाला एस. परमेश्वर, रिफ क्लब

संस्कृताकादम्याः अध्यक्षा डॉ सरोज कोचरः, संस्कृताकादम्याः निदेशकः सज्जयः झाला, रमानन्दाचार्य राजस्थान संस्कृत विश्वविद्यालयस्य कुलपतिः रामसेवक दुबेः, श्रीकल्ला जी वैदिक विश्वविद्यालयस्य कुलपतिः ताराशंकर शर्मा पाण्डेयः, कार्यक्रम-सञ्चालिका अंशुः हर्षः चेत्यादिभिः समेताः नैके संस्कृत-मनीषिणः, दर्शकाः च उपातिष्ठन्त। अस्मिन् अवसरे शाकुन्तलमिति चलच्चित्रस्य निर्माता निर्देशकः, दुष्यन्तः श्रीधरः प्रवोचत् यत् अभिज्ञानशाकुन्तलमिति कालिदासस्य दिव्यं नाट्यम् अस्ति। अस्मिन् नाट्ये तमिल-तेलगु-हिन्दी-सहितासु नैकासु भाषासु चलच्चित्राणि सन्ति निर्मितानि, किन्तु अस्याः नाट्यकृतेः मूलभाषायां किमपि चलच्चित्रं नासीत् रचितम्। एतद् दृष्ट्वा एव अहं संस्कृते शाकुन्तलमिति निर्माणस्य निर्णयं कृतवान्। चलच्चित्र निर्माणस्य अस्मिन् उपक्रमे भूरि समाह्वानानि आगतानि किन्तु अस्माकं चलच्चित्रनिर्माणसमूहः सर्वाः बाधाः उत्तीर्य चलच्चित्रम् अरचयत्, अमुना एतदपि प्रोक्तं यत् संस्कृतं केवलं सिद्धान्तानां, शास्त्रीय-विधि-विधानानामेव भाषा नास्ति

अभिनेता शुभमः सहरावतः अस्मिन् अवसरे संस्कृते चलच्चित्रस्य संवादं संश्राव्य दर्शकान् मुग्धीकृतवान्। व्यंग्यप्रहसनपरं 'भगवदज्जुकम्' इति चलच्चित्रस्य निर्देशकः यदु विजयकृष्णन् चर्चायाः अवसरे संस्कृत-चलच्चित्राणां जन-जनेषु प्रापणस्य कृते एतादृशानां चलच्चित्र-निर्मातृणाम् आवश्यकतास्ति ये खलु धनलाभस्य चिन्तां विहाय चलच्चित्र निर्माणं कर्तुं प्रभवेयुः। अकादम्याः अध्यक्षः डॉ सरोज कोचरः उक्तवती यत् चर्चा संस्कृतं भाष्यमाणं विधातुं चलच्चित्रनिर्माणम् अत्यन्तम् अपरिवार्यं वर्तते। चलच्चित्राणि अस्माकं सम्पूर्णसाहित्यं सरल-संवाद-माध्यमेन जनजनेषु लोकप्रियतां प्रापयितुं शक्नुवन्ति। ध्येयम् अस्ति यत् कला-संस्कृति-विभागस्य, जगद्गुरु रमानन्दाचार्य-राजस्थान संस्कृत विश्व विद्यालयस्य, राजस्थान विप्र कल्याण बोर्ड इत्यस्य, एन. एफ. डी. सी. इत्यस्य, रिफ फिल्म क्लब इत्यस्य च सहयोगेन एषः समारोहः आयोजितः आसीत्।

पाणिनिसंस्कृत-विश्वविद्यालये युवमहोत्सवस्य शुभारंभः

(वार्ताहरः- डॉ.दिनेशः चौबे)

उज्जयिनीस्थेमहर्षिपाणिनि संस्कृतवैदिकविश्वविद्यालये वैक्रमब्दः 2079 फाल्गुनशुक्ल दशमी तदनु मार्चमासस्य प्रथमतमे दिनाङ्के बुधवासरे षष्ठयुवमहोत्सवस्य भव्यः शुभारंभः सञ्जातः। प्रदेशस्य उच्चशिक्षामन्त्रिः डॉ. मोहनयादवमहोदयःसर्वान्

उपस्थितिः भाव्या ।

कार्यक्रमस्य अध्यक्षः महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिक-विश्वविद्यालयस्य मान्यः कुलपतिः आचार्यः विजयकुमारः सी. जी मेननवर्यः, उक्तवान् संस्कृत छात्रेषु सर्वविधं सामर्थ्यं अस्ति छात्राः स्व प्रतिभाकौशलं अत्र वर्धयेयुः महोत्सवे भागं वहन्तान् छात्रान् शुभकामनाः च अयच्छत्। कार्यक्रमस्य संयोजकेन डॉ.तुलसीदासपारौहा महोदयेन अतिथीनां वाचिकं स्वागतं कृतम् प्रास्ताविकं डॉ. शुभम् शर्मा महोदयेन प्रस्तुतम्। युव महोत्सवस्य शुभारम्भः शोभायात्रया जातः, तदनु योगेश्वरश्रीकृष्णयोगभवने कार्यक्रमस्य औपचारिकम् उद्घाटनं दीपप्रज्ज्वलनेन, वाग्देव्याः चित्रपटे मालार्पणेन च आरब्धम्। तदनु वैदिकमङ्गलाचरणम्, कुलगानं च जातम्। कार्यक्रमेऽस्मिन् विश्वविद्यालयस्य कार्यपरिषदसदस्याः श्रीराजेन्द्र झालानी, श्रीमतीकिरणशर्मा, डॉ. विद्याजोशी श्रीसुशीलबाडिया महोदयाःस्वविचारान् उपस्थापितवन्तः। कार्यक्रमे डॉ. अखिलेशकुमारद्विवेदीमहोदयः, डॉ. सङ्कल्पमिश्रमहोदयः डॉ. उपेन्द्रभार्गवमहोदयः सम्बद्धमहाविद्यालयस्य विश्वविद्यालयस्य आचार्याः, समागताः शोधच्छात्राः, छात्राः सामाजिकाश्च उपस्थिताः आसन् सञ्चालनं श्रीआयुषदीक्षितेन आभारप्रदर्शनं विश्वविद्यालयस्य कुलसचिवेन डॉ.दिलीपसोनीमहोदयेन कृतम्।

छात्रान् युवमहोत्सवस्य शुभकामनाः प्रदत्तवान् विशिष्टातिथिरूपेण उज्जैनसम्भागस्य सहायक पुलिसमहानिरीक्षका

पार्वतीकनेशमहोदया स्व उद्बोधने उक्तवती यत् देशस्य सर्वविधं सार्वभौम विकासः संस्कृतेन भवितुं शक्यते। प्रशासनिक सेवायां संस्कृतच्छात्राः प्रयत्नाः कुर्युः। संस्कृत छात्राणां सर्वत्र

अस्माकं प्रेरणास्रोतः- स्व.पं रामकिशोरशर्मा, पद्मश्री डॉ.रमाकान्तशुक्लः

परामर्शकाः-डॉ.बलदेवानन्दसागरः, आचार्यपंकजः, डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी, डॉ. राधेश्यामअवस्थी

सम्पादिका-मञ्जूशर्मा, सम्पादकमण्डलः- डॉ.सुन्दरनारायणशा, डॉ. सुरेन्द्रमहता, डॉ. सनीकुमार, डॉ. संदीपकुमार उपाध्याय, धीरजमैठाणी, प्रबन्धसम्पादकौ-वेदप्रकाशशर्मा, नेहाशर्मा च,

भारत में फेरे सप्रवाहों की विप्लव एवं तार्किक समीक्षा के लिए उत्तम काव्य, मन्त्रोद्घातक जित्ब एवं सुन्दर आकर्षण मुद्रण (द्वितीय संस्करण से मिलान कर शुद्ध प्रामाणिक संस्करण)

सत्यार्थ प्रकाश

प्रचार संस्करण (आविष्कार) 23x36%16	मुद्रित मूल्य ₹60	प्रचारार्थ ₹40
विशेष संस्करण (आविष्कार) 23x36%16	₹100	₹60
पॉकेट संस्करण	₹80	₹50
विशिष्ट पॉकेट संस्करण	₹150	₹100
स्थूलाक्षर (आविष्कार) 20x30%8	₹150	₹100
उपहार संस्करण	₹1100	₹750
सत्यार्थ प्रकाश अंग्रेजी संस्करण	₹200	₹130
सत्यार्थ प्रकाश अंग्रेजी संस्करण	₹250	₹170

कृपया एक बार सेवा का अवसर अवश्य दें और महर्षि क्यानन्द जी की अनुपम कृति सत्यार्थ प्रकाश के प्रचार प्रसार में सहभागी बनें..

आर्ष साहित्य प्रचार द्रष्ट
427, अन्विकर गली बक्री, नवा बाँव, दिल्ली-6
Ph : 011-43781191, 09650522778
E-Mail : aspt.india@gmail.com